

Kadınların Hadis İlmine Katkıları

Mehmet EREN

Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Abstract: *Contributions Of The Women To 'Ilm Al-Hadith. All the muslims, men and women, have contributed much to the formation of the Islamic culture and civilisation. From the time of the companions onwards, the women played important role in preserving and spreading the sayings of the Prophet and also transferring them to the next generations alongside with the men. Between 5th and 10th century A.H., the women showed great interest in the hadith. At this period, the women scholars of the hadith have performed eminent duties especially by narrating the books on hadith, teaching and instructing the ilm al-hadith. However, they did not write books very much. There are only mujams and masyakhas in question which were compiled by their students including their narrations and teachers.*

Key Words: *The women scholars of the hadith, narrating the books on hadith, teaching hadith.*

Giriş

İslam kültür ve medeniyetinin oluşumunda, kadın-erkek bütün Müslümanların emeği vardır. Peygamberin (a.s.) İslâm'ı tebliğe başlamasından itibaren Müslüman olan hanımlar, daima erkeklerle birlikte dini yaşama ve yayma faaliyetinin içinde olmuşlardır. Habeşistan'a hicret edenler arasında ve Akabe biatlerinde kadınların da bulunması bunu gösterir. Yine birçok

kadın sahâbî, dinleri uğruna Medine'ye hicret etmişlerdir. Ayrıca, bildiği gibi Rasûlullah (a.s.) kadın Müslümanlardan özel bir biat almıştır.¹

Bunlar, İslâmiyet'in ilk yıllarından itibaren Müslüman kadınların dinlerine yaptıkları hizmetlerinin, erkeklerle birlikte bu uğurda çalışıp gayret gösterdiklerinin en açık delilleridir. İbn Sa'd (230/844), *Tabakât*'ında sahâbî hanımların biyografilerinin çoğunda; "Müslüman oldu, hicret etti, Rasûlullah (a.s.)'a biat etti, ... savaşıma katıldı" şeklinde bilgi vermektedir.²

Bu yazıda, "kadınların Hadis ilmine katkıları"³ konusunu, iki ana başlık altında işlemeye çalışacağız. İlk bölümde, "rivayet asırları" olarak adlandırılabilir hicrî dördüncü asra kadar olan zaman dilimindeki katkılarından; ikinci bölümde de sonraki asırlardaki hizmetlerinden bahsedeceğiz. İki bölümdeki bilgileri de, daha çok "Rical Edebiyatı" adı verilen biyografi kaynaklarından toplayarak değerlendirmeye çalışacağız.

I. Rivâyet Asırlarında Kadınların Hadis İlimine Katkıları

A. Sahâbe Dönemi

Erkek sahâbîler, Peygamber'den (a.s.) duyduklarını-gördüklerini naklettikleri gibi, kadın sahâbîler de bu görevi îfâ etmişlerdir. Hattâ onlar, "erkeklerle göre kendisini fazla dinleme imkânı bulamadıklarını belirterek, Peygamber'den kendileri için özel bir gün tahsis etmesini" istemişlerdir. Bir hanım, Rasûlullâh'a gelerek, onun konuşmalarından hep erkeklerin istifade ettiğini hatırlatmış ve kadınlar için de bir gün tahsis edilmesini istemiştir. Bu

¹ Âyet için bkz. Mümtehine 60/12. Hadis ve İslâm Tarihi kaynaklarındaki rivâyetlerden, Hz. Peygamber'in, Mekke ve Medine'de, muhtelif zamanlarda, kadınlardan biat aldığı anlaşılmaktadır. Ona biat eden hanım sahâbîlerle ilgili rivâyetler için bkz. İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *K. et-Tabakâti'l-Kebîr* Beyrut, 1388/1968 VIII, 5-13, 236-237.

² Ensâr'lı Ümmü 'Umâre ile Ümmü 'Atıyye, hemen-hemen bütün savaşımlara katılan hanımlardandır. Ümmü 'Atıyye: "Rasûlullah ile yedi savaşa katıldım. Onların yemeklerini yapar ve eşyalarını beklerdim. Yaralıları tedavi eder, hastalara bakardım." demiştir. (İbn Sa'd, VIII, 455. Ümmü 'Umâre için bkz. VIII, 412-416) Sahâbeden bir grup ve Basra'lı tâbî'n âlimleri, ölü yıkama işini Ümmü 'Atıyye'den öğrenmişlerdir. (İbn Hacer el-'Askalânî, Ahmed b. Ali, *Tehzîbü't-Tehzîb* -Beyrut, 1417/1996, VI, 562)

³ Kadınların Hadis ilmine hizmetleri konusunda yapılan müstakil iki çalışmaya işaret etmek istiyoruz: Meşhûr b. Hasen Âl Selmân'ın *'Inâyetü'n-Nisâ bi'l-Hadîsi'n-Nebevî* adlı kitabı, 1414/1994'te Beyrut'ta neşredilmiştir. Nusrettin Bolelli'nin hazırladığı doktora tezi, *Kadınların Hadis İlimindeki Yeri* 'M.Ü. İlahiyât Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 1998' adıyla yayımlanmıştır. Hicrî II-V asırlarda yaşamış olan hanım muhaddislerin biyografilerinin işlendiği bu tezin otuz sayfalık son bölümünde, "Hanım Muhaddislerin Hadis Öğrenme ve Öğretme Müesseseleri ve Metodları" başlığı altında, kadınların Hadis ilmine katkıları üzerinde durulduğunu söyleyebiliriz.

teklifi kabul eden Peygamberimiz, belirli bir yerde ve günde toplanmalarını isteyerek, Allâh'ın kendisine öğrettiği hususları onlara da öğretmiştir.⁴

Ahmed b. Hanbel (241/855), Rasûlullah'tan rivâyeti olan 101 hanım sahâbînin isimlerini sayar.⁵ İbn 'Asâkir'in (571/1175), Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i için hazırladığı fihriste göre; *Müsned*'de kimliği belirtilen 92 ve müphem olarak 33 olmak üzere toplam 125 kadın sahâbî vardır.⁶ Bakî b. Mahled'in (276/889) *Müsned*'ine göre ise, hadis nakleden hanım sahâbî sayısı 122'dir. Bunlardan 28'i on ve daha fazla sayıda, 22'si dört-on arasında, geri kalanlardan bir kısmı iki-üç, büyük bölümü ise tek hadis nakletmiştir.⁷

Peygamberimizin eşlerinden Âişe (57/677), Hafsa (50/670), Ümmü Habîbe (44/664), Meymûne (49/669) ve Ümmü Seleme'nin (61/681) hadislerin yayılmasında büyük hizmetleri olmuştur. Bakî'nin *Müsned*'indeki sayılara göre; Âişe'nin 2210, Ümmü Seleme'nin 378, Meymûne'nin 76, Ümmü Habîbe'nin 65, Hafsa'nın 60 rivâyeti vardır.⁸ Âişe, Hafsa ve Ümmü Seleme'ye nispet edilen *Mushaf*ların olması,⁹ bu üç annemizin Kur'ân ve Sünnet bilgilerinin çokluğuna ve ilimle meşgul olduklarına en güzel delildir.¹⁰ Ensâr'ı Ümmü Varaka bint Abdillâh b. el-Hâris'in de, Kur'ân'ı cem ettiği bildirilmiştir.¹¹

⁴ Buhârî, "İlim", 36; Müslim, "Birr", 152; Tirmizî, "Birr", 13; Ahmed b. Hanbel, III, 34, 72; IV, 154; VI, 27, 29.

⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' fi'l-'İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl* 'Beyrut, 1410/1990' II, 244-246.

⁶ İbn 'Asâkir, Ali b. el-Hasen, *Tertîbü Esmâi's-Sahâbe* 'Beyrut 1409/1989' s. 33-34.

⁷ Hanım sahâbîlerin rivâyet ettikleri hadis sayıları için, Ekrem Ziyâ el-'Umerî'nin hazırladığı *Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve Mukaddimetü Müsnedihi* 'Beyrut, 1404/1984' adlı kitaptan isimlerinin geçtiği yerlere bakılabilir. İbn Sa'd'ın, sahâbe ve tâbîfnden kadın biyografilerini ihtiva eden *Tabakât*'ının son cildinde, Peygamber (a.s.)'den tek rivâyeti olanların bu rivâyetlerini zikretmeye özen gösterdiği anlaşılmaktadır.

⁸ Ondan fazla sayıda hadis rivâyet etmiş olan diğer hanım sahâbîler ve rivâyet sayıları şöyledir: Esmâ bint Yezîd 81, Esmâ bint 'Umeys 60, Esmâ bint Ebî Bekr 58, Ümmü Hânî bint Ebî Tâlib 46, Ümmü 'Atıyye (Nesîbe bint el-Hâris) 40, Fâtıma bint Kays 34, Ümmü'l-Fadl Lübâbe bint el-Hâris 30, Ümmü Kays bint Mihsan 24, Rubeyyi' bint Muavviz 21, Hz. Fâtıma 18, Havle bint Hakîm 15, Ümmü Süleym 14, eş-Şifâ bint Abdillâh 12, Sübey'a el-Eslemiyye 12, Zeyneb bint Caş 11, Dubâ'a bint ez-Zübeyr 11 ve Büsre bint Safvân 11. bkz. *Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve Mukaddimetü Müsnedihi*.

Tâbîfnden sadece bir kişinin rivâyet naklettiği hanım sahâbîler şunlardır: Ümmü'l-'Alâ' (bint el-Hâris) el-Ensâriyye, Evs b. es-Sâmit'in hanımı Huveyle (Havle) bint Sa'lebe, Benî Leys kabilesinden Sumeyte adlı kadın, Ümeyme bint Rukayka, Hubeyb b. Abdirrahmân'ın halası Üneyse, Ümmü Cemîl bint el-Mücellel el-'Âmiriyye ve Abdullâh b. Ebî Hîdred'in hanımı Fükayra (Müleyke de denir) el-Hilâliyye. 'Müslim, *el-Münferidât ve'l-Vuhdân*' Beyrut, 1408/1988- s. 88-94.

⁹ Abdullâh b. Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif* 'Beyrut, 1405/1985' s. 94-98.

¹⁰ Tâbîfîn âlimlerinden erkek-kadın birçok kişi, bilhassa Âişe ve Ümmü Seleme'den olmak üzere, ümmühâtü'l-mü'minîn'den çok rivâyet nakletmişlerdir. Mesrûk ve el-Esved b.

Bazı hanım sahâbîler, şifâhî rivâyetin yanında, hadisleri yazmak veya yazdırmak suretiyle de bu ilme hizmet etmişlerdir. Birçok kişi, problemlerinin halli veya bir konuda bilgi edinmek için Hz. Âişe'ye mektup yazmış, o da bunlara cevap göndermiştir.¹² Atâ b. Yesâr, Meymûne'ye mesh konusunda bir hadisi sorarak, cevabını defterine kaydetmiştir.¹³ Ebû Seleme, Fâtıma b. Kays'tan onun boşanması ile ilgili hadiseyi yazmıştır.¹⁴ Sa'd b. Havle'nin hanımı olan Sübey'a el-Eslemiyye'den; Abdullah b. 'Utbe, 'Amr b. 'Utbe, Ömer b. Abdillâh ve Mesrûk hadis yazmışlardır.¹⁵ Esmâ bint 'Umeys'in yanında, Rasûlullah'ın bazı hadislerini ihtiva eden bir *sahîfe*'nin bulunduğu bildirilmiştir.¹⁶

Sahâbî hanımlar, Rasûlullah'ın hadislerini rivâyet etmenin ve yazdırmanın yanında, sorulan soruları cevaplamışlar, yanlış bilinen ve aktarılan hususları düzeltmişlerdir. Bu konuda Hz. Âişe'nin katkıları, müstakil bir kitap hacminde toplanmış bulunmaktadır.¹⁷ O, bir grup sahâbinin rivâyetlerinde yaptıkları hataları göstermiştir. Onun ilminin çokluğunu bilen sahâbe, şüphelendikleri rivâyetleri kendisine sormuşlar, uzakta iseler mektup yazarak sorularını göndermişler,¹⁸ verdiği cevapları kabul etmişlerdir.

Âişe vâlidemiz; Kur'ân, hadis, fıkıh, ferâiz, helal-haram gibi dînî konularda ve tıp, şiir-edebiyat, Arap tarihi ve ensâbı bilgilerinde, sahâbenin en büyük âlimi olarak kabul edilir.¹⁹ Öyle ki, büyük sahâbîler, çözemedikleri meseleleri gelip ona sormaktadırlar. Nitekim Ebû Mûsâ el-Eşârî (r.a.)'nin şu sözü bunu teyit eder: "Muhammed'in ashâbı olan bizler, her ne zaman çözmekte zorlandığımız bir meseleyi Âişe'ye sormuşsak, mutlaka o mesele

Yezîd'in, Hz. Âişe'den yazdıkları nüshaları vardır. Es'ad Sâlim Teym, *'İlmu Tabakâti'l-Muhaddisin* -Riyâd, 1415/1994- s.113,115.

¹¹ İbn Sa'd, VIII, 457. Ümmü Varaka için bkz. İbn Hacer, *Tehzîb* VI, 578.

¹² Bazı misaller için bkz. A'zamî, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fi'l-Hadisi'n-Nebevî* 'Beirut, 1413/1992' I, 114.

¹³ Müsned, VI, 333.

¹⁴ Müslim, "Talâk", 39; Müsned, VI, 413.

¹⁵ A'zamî, I, 109-110.

¹⁶ A'zamî, I, 100. Ömer b. Abdilazîz'in kızı Âmine hanımın, Hz. Peygamber'in hizmetçisi Meymûne bint Sa'd'den naklettiği hadislerin, muhaddisler tarafından bir nüsha halinde rivâyet edildiği anlaşılmaktadır. İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, Beirut, 1415 /1995, LXIX, 41-42.

¹⁷ Bedrüddîn ez-Zerkeşî'nin (794/1392) *el-İcâbe* adlı kitabı, Bünyamin Erul tarafından -ilâve incelemelerle- Hz. Âişe'nin *Sahâbeye Yöneltilmiş Eleştiriler* Kitâbiyât, Ankara-2000, adıyla dilimize kazandırılmıştır.

¹⁸ Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred* Beirut, 1410/1990, s. 326.

¹⁹ İlgili rivâyetler için bkz. el-Hâkim en-Neysâbü'rî, Muhammed b. Abdillâh, *el-Müstedrek*, Beirut ts., IV, 11.

hakkında bir bilgisinin olduğunu görmüşüzdür.”²⁰ Tâbiîn imamlarından Mesrûk da şöyle demektedir: “Muhammed'in yaşlı/büyük ashabını, Âişe'ye ferâiz meselelerini sorarlarken gördüm.”²¹

Böylece, başta müminlerin anneleri olan Peygamber eşleri olmak üzere, sahâbî hanımlar, hadisleri başkalarına şifâhî veya yazılı olarak rivâyet etmek ve hadis rivâyetinde yapılan hataları düzeltmek suretiyle, Rasûlullah'ın sünnetinin sonraki nesillere intikalinde, üzerlerine düşen görevi yerine getirmeye çalışmışlardır. Onlar, Peygamber'den hadis naklinin yanında, Kur'ân tefsiri ve fıkıh konularıyla ilgili bilgilerini de, talebelerine öğretmekten geri kalmamışlardır.

B. Tâbiîn, Tebe-î Tâbiîn ve Sonraki Nesiller

Kadınların hadis eğitim-öğretimindeki katkıları, sahâbe tabakasından sonra da devam etmiştir. Tâbiîn ve sonraki nesillerden, hadis rivâyeti ile meşgul olan bir çok meşhur hanım vardır. Bu husus, sayıları erkek râvîlerin sayısı kadar çok olmasa da, her nesilde Hadis ilmine hizmet etmiş kadınların bulunduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Müslim (261/874), *Tabakât'*ında tâbiînden olan hanım muhaddisleri memleketlerine göre gruplara ayırarak; Medine'li 69, Mekke'li 8, Kûfe'li 11, Basra'lı 4 ve Şam'lı 3 olmak üzere 95 kişi olarak saymıştır.²² Tâbiîn dönemindeki kadın muhaddislerin büyük çoğunluğu Medine'de ikâmet etmiştir. Bu şehir, sahâbe ve tâbiîn dönemlerinde Hadis ilminin merkezidir. İbn Hibbân (354/965), *Kitâbü's-Sikât'*ında -4. ve 5. ciltler- her harfin sonunda, ismi o harf ile başlayan tâbiînden 66 kadın hakkında kısa bilgi verir.

Tâbiîn dönemi hanım muhaddislerini hicrî 1. ve 2. asırda yaşamış olanlar şeklinde ikiye ayıran Nusrettin Boilelli ise, 246'sı birinci ve 39'u ikinci asırda olmak üzere, bize toplam 285 hanımın biyografisini sunmaktadır. Tâbiîn ve sonraki dönemlerdeki kadın muhaddis sayıları hakkında dikkat çeken husus, ilk asırdan sonra hanım muhaddis sayısındaki büyük düşüştür. Boilelli'nin tespitine göre; 1. asırda 246, 2. asırda 39, 3.

²⁰ Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 'Beyrut, 1402/1982' II, 179; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 551.

²¹ İbn Sa'd, VIII, 66; Zehebî, *Nübelâ*, II, 181. Diğer fakîh hanım sahâbiler arasında şu kişiler sayılmaktadır: Hz. Fâtıma, Hafsa bint Ömer, Ümmü Seleme, Ümmü Habîbe, Esmâ bint Ebî Bekr, Ümmü'l-Fadl bint el-Hâris ve Ümmü Hâni' bint Ebî Tâlib. Ebû İshâk eş-Şîrâzî, İbrâhîm b. Ali, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, -Beyrut, 1401/1981- s. 52.

²² Meşhûr b. Hasen, *İnâyetü'n-Nisâ bi'l-Hadîsi'n-Nebevî* 'Beyrut, 1414/1994' s. 52. İbn Sa'd, *Tabakât'*ın sonunda, “Rasûlullah'tan rivâyetleri olmayıp, hanımlarından ve diğer sahâbîlerden rivâyet eden kadınlar”ın biyografilerini sunar. (VIII, 461-498) Sahâbe kızları ve torunları olan bu bölümdeki kadınlardan bir çoğunun, Hz. Âişe'den rivâyet nakletmiş olması dikkat çekmektedir.

asırda 10, 4. asırda 17 hanım muhaddis vardır. Beşinci asra gelindiğinde sayı tekrar yükselerek 45'e ulaşmıştır.²³

Kanaatimizce bunun en önemli sebebi; sahâbe ve büyük tâbîfler döneminde şifâhî rivâyetin yaygın olmasından dolayı, erkek olsun kadın olsun Müslümanların bildiklerini aktarmaya önem vermiş olmalarıdır. Sonraki dönemlerde, rivâyet edilen hadisler büyük ölçüde kitaplara geçirildiği için, şifâhî rivâyetin önemi azalmıştır. Beşinci asırda sayının tekrar yükselmeye başlaması, bu asırda hadis kitaplarının ve cüzlerinin rivâyet edilmesinin önem kazanmış olmasından dolayıdır. Zira, dördüncü asırdan itibaren, bir çok kadın muhaddisin, rivâyet hakkını elde ettiği hadis kitaplarını ve cüzlerini başkalarına rivâyet ettiği görülmektedir.

Tâbîf döneminde, ümmühâtü'l-müminînden ve diğer sahâbîlerden ilim öğrenen ve hadis rivâyet eden meşhur kadın muhaddisler şunlardır: Safiyye bint Şeybe (h. 1. asır), Safiyye bint Ebî Ubeyd (h. 1. asır), Âişe bint Talha (110/728), Mu'âze bint Abdillâh (83/702), Ümmü'd-Derdâ es-Suğrâ diye meşhur olan Hüceyme bint Huyey (81/700), Hafsa bint Sirîn (101/719) ve 'Amra bint Abdîrrahmân (98/716).²⁴

Âişe, Ümmü Habîbe ve Ümmü Seleme annelerimiz ile diğer bazı sahâbîlerden hadis rivâyet eden Safiyye bint Şeybe'den, çok sayıda kişi rivâyet nakletmiştir.²⁵ Abdullâh b. Ömer'in hanımı Safiyye bint Ebî 'Ubeyd ise, Hz. Âişe, Hafsa ve Ümmü Seleme annelerimiz ile el-Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekr es-Siddîk'tan rivâyet nakletmiştir. İclî onun için "Medine'li sika bir tâbîf" demiş, İbn Hibbân da onu *Sikât*'ında zikretmiştir.²⁶

'Amra bint Abdîrrahmân, Hz. Âişe'nin terbiyesinde büyümüş, talebesi olarak yetişmiştir. Bu yüzden, onun rivâyetleri konusunda en güvenilir otorite kabul edilir. Âişe'nin rivâyetleri konusunda güvenilen diğer iki kişi, el-Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekr (112/730) ile 'Urve b. ez-Zübeyr (94/712)'dir. Halîfe Ömer b. Abdilazîz, Medine Valisi Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm'e gönderdiği yazılı emirde, 'Amra'nın rivâyet ettiği hadisleri de yazmasını istemiştir.²⁷ el-Kâsım b. Muhammed, ilim öğrenmeye çok hırslı olan İbn Şihâb ez-Zührî'ye, Âişe'nin terbiyesinde yetiştiğini belirttiği ilim hazinesi 'Amra'ya gitmesini tavsiye etmiştir. İbn Şihâb, yanına vardığında, ilim bakımından onun bir derya olduğunu görmüştür.²⁸

Hiz. Âişe'nin kardeşi Ümmü Gülsüm'ün kızı olan Âişe bint Talha, teyzesi Âişe'den rivâyet nakleden kadınlardan biridir. Kendisinden de çok

²³ Bolelli, *Kadınların Hadis İlimindeki Yeri* 'İstanbul, 1998' s. 46-194.

²⁴ Zehebî, *el-Mu'în fi Tabakâti'l-Muhaddisîn* 'Kâhire, 1407/1987' s. 49.

²⁵ Nevevî, Yahyâ b. Şeref, *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügât* 'Beyrut, 1416/1996' II, 614; İbn Hacer, *Tehzîb* VI, 548. Ayrıca bkz. Mizzî, Yûsuf b. Abdîrrahmân, *Tehzîbü'l-Kemâl* 'Beyrut, 1403-1405' XXXV, 211.

²⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 548. Ayrıca bkz. Mizzî, XXXV, 212.

²⁷ İbn Sa'd, II, 387; VIII, 480; Mizzî, XXXIII, 140; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 552-553.

²⁸ Zehebî, *Nübelâ*, IV, 508; Mizzî, XXXV, 241.

sayıda kişi hadis rivâyet etmiştir. Yahyâ b. Ma'î'n, onun için en yüksek güvenilirlik derecesi kabul edilen "sika, hucet" ifadesini kullanmış, 'İclî de onu "Medîne'li sika bir tâbî" şeklinde tavsif etmiştir.²⁹

Henüz on iki yaşında iken Kur'ân'ı okuyan ve fakih kimliği ile meşhur olan Hafsa bint Sîrîn; Ümmü Atıyye el-Ensâriyye, Enes b. Mâlik gibi sahâbîler ile tâbî'n âlimlerinden rivâyet nakletmiş, kendisinden de birçok kişi ilim öğrenmiştir. Yahyâ b. Ma'î'n, onun için "sika, hucet" değerlendirmesinde bulunmuş, 'İclî de "Basra'lı sika bir kişi" demiştir.³⁰ Âlim ve âbid kimliği ile meşhur Mu'âze bint Abdillâh; Hz. Âişe, Ali ve başkalarından hadis rivâyet etmiş, kendisinden de çok sayıda meşhur kişi rivâyet almıştır. Yahyâ b. Ma'î'n, onun hakkında yine "sika, hucet" değerlendirmesinde bulunmuştur.³¹

Geniş bir ilme ve üstün bir zekâyâ sahip olduğu bildirilen, fakih/âlim ve âbid kimliği ile tanınan Ümmü'd-Derdâ es-Suğrâ, özellikle kocası Ebû'd-Derdâ başta olmak üzere, birçok sahâbîden çok sayıda hadis ve bilgi nakletmiştir. Bu yüzden o, Ebû Ahmed el-'Assâl tarafından "rivâyetleri ve görüşleri toplanacak kişiler" arasında sayılır. O, daha küçük yaşlarından itibaren kurrâ'nın ders halkalarına katılarak Kur'ân'ı öğrenmiş ve onu Ebû'd-Derdâ'ya arz etmiştir.³²

Ümmü Seleme'nin kızı Zeyneb bint Ebî Seleme (73/692); annesi Ümmü Seleme ile Hz. Âişe, Zeyneb bint Cahş ve Ümmü Habîbe'den hadis rivâyet etmiştir. O, Medine'li hanımlar arasında fakîh kimliği ile dikkat çekmektedir.³³ Peygamber'in hanımlarından altı tanesini gördüğü söylenen Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın kızı Âişe (117/735), babasından ve Ümmü Zerr'den hadis rivâyet etmiştir. 'İclî, onu "Medine'li sika bir tâbî" şeklinde tanıtmıştır.³⁴ Hz. Âişe'nin hizmetçisi olan Ümmü 'Alkame Mercâne hakkında 'İclî, "Medîne'li sika bir tâbî" demiştir. Ümmü 'Alkame, Âişe ile Muâviye'den; kendisinden de oğlu 'Alkame ile Bükeyr b. el-Eşecc hadis

²⁹ Biyografisi için bkz. Mizzî, XXXV, 237; Zehebî, *Nübelâ*, IV, 369.

³⁰ Biyografisi için bkz. Mizzî, XXXV, 151; Zehebî, *Nübelâ*, IV, 507.

³¹ Biyografisi için bkz. Mizzî, XXXV, 308; Zehebî, *Nübelâ*, IV, 508.

³² Biyografisi için bkz. İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk* LXX, 146-160; Mizzî, XXXV, 352; Zehebî, *Nübelâ*, IV, 277; *Tezkiretü'l-Huffâz* 'Kâhire, ts.' I, 53. 'Avn b. Abdillâh şöyle anlatır: "Ümmü'd-Derdâ'nın meclisinde bulunuyorduk. Ona, 'seni usandırdık mı?' dedik. Bunun üzerine bize şöyle dedi: "Her işte ibâdet yapmış olmayı istemişimdir. Kendim için, 'âlimlerle birlikte olmak ve onlarla müzâkere etmekten daha şifalı (faydalı) bir şey göremedim." İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk* LXX, 156-157; Nevevî, II, 623; Mizzî, XXXV, 355.

³³ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 543.

³⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 551. "Âişe bint Sa'd" adında Basra'lı başka bir hanım daha vardır. O, el-Hasen el-Basrî ile Hafsa bint Sîrîn'den rivâyet etmiş, kendisinden de zayıf ve metrûk râvîlerden biri olan Abdurrahmân b. Amr b. Cebele el-Basrî haber nakletmiştir. 'Mizzî, XXXV, 237'

rivâyet etmiştir.³⁵ İmam Mâlik, oğlu 'Alkame vasıtasıyla, ondan bazı hadisler nakleder.³⁶

Bunlar, tâbî'n döneminin meşhur hanım muhaddisleridir. Görüldüğü gibi, onlar hadis rivâyetinde sika/güvenilir râvîler kabul edilmektedirler. Sahâbe neslinden devraldıkları mirası, sonraki nesle aktarmada üzerlerine düşen görevi yerine getirmeye çalışmışlardır. Hadis imamlarının onlardan nakletmiş oldukları rivâyetler, hadis kaynaklarımızda yer almaktadır.³⁷

C. Hadis İmamlarının Kadın Râvîlerden Rivâyeti

İlk asırlardan itibaren, muhaddisler kadınlardan da rivâyet almışlardır. Ancak bir muhaddisin çok sayıda kadından rivâyet alıp-almaması, kanaatimizce kişisel tercih ile alakalı olan bir husustur. Zira, bazı muhaddislerin rivâyet aldığı hocaları arasında birçok hanım varken, bazılarının ancak bir-iki tane kadın hocasının olduğu görülmektedir.

İbn Şihâb (124/742), 'Amra bint Abdurrahmân'dan çok hadis rivâyet etmiştir. O, ayrıca başka kimsenin kendilerinden hadis nakletmediği şu üç hanımdan da rivâyet eder: Hind bint el-Hâris el-Firâsiyye, Fâtıma el-Huzâ'iyye ve Ümmü Abdillâh ed-Devsîyye.³⁸ İbn Cüreyc (150/767), başka kimsenin hadis almadığı Leylâ bint Saîd, Halîme bint Hakîm (veya Hukeyme bint Ümeyme bint Rukayka) ve Abdurrahmân b. Hayyân'ın hizmetçisi Bünâne'den rivâyet almıştır.³⁹ Mâlik (179/795) ise, Âişe bint Sa'd b. Ebî Vakkâs (117/735)'tan başka hiçbir hanımdan rivâyet nakletmemiştir.⁴⁰

Çok sayıda hanımdan rivâyet yazan ve nakleden muhaddisler de vardır. Örneğin, sekiz yüz hocadan hadis yazdığı bildirilen Müslim b. İbrâhîm el-Ferâhîdî (222/837)'nin, yetmiş kadından rivâyet ettiği/hadis yazdığı belirtilmektedir. Gıpta bint 'Amr da onun hadis rivâyet ettiği hanımlardan

³⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 573.

³⁶ Muvatta', "Tahâret", 97; "Nidâ"(Salât), 67; "Cenâiz", 55; "Hacc", 48, 93; "Libâs", 6.

³⁷ Dokuz ana hadis kitabındaki rivâyetleri için, Concordance'in son cildinde isimlerinin geçtiği yerlere bakılabilir.

³⁸ Müslim, *Münferidât*, s. 123-124. Mizzî, XXVI, 426-427. (Sadece 'Amra ile Hind zikredilir)

³⁹ Müslim, *Münferidât*, s. 224-225. Mizzî, XVIII, 344. (Bünâne ile Hukeyme zikredilir)

⁴⁰ Mizzî, XXVII, 106; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 551. Ebû Ya'lâ el-Halîlî (446/1054), Mâlik'in, kitaplarında başka hiç bir kadın hocadan rivâyet etmediğini söylemektedir. *el-İrşâd fî Ma'rifeti 'Ulemâ'l-Bilâd* 'Beyrut, 1414/1993' s. 29. Medîne imamının, şehrindeki çok sayıda kadın muhaddisten doğrudan hadis rivâyet etmemesi dikkat çekicidir. *Muvatta*'da, "Âişe bint Sa'd b. Ebî Vakkâs" değil, "Âişe bint Talha b. Ubeydillah" ismi geçmektedir. ("Siyâm", 16) *Muvatta*' ricâli için kitap yazan müellifler de, "Âişe bint Sa'd b. Ebi Vakkâs" adını zikretmezler. (Meselâ bkz. Süyûtî, *İs'âfü'l-Mübatta'* -*Tenvîrü'l-Havâlik*'in sonunda, Beyrut ts, s. 48-50) Mâlik, aslında Âişe bint Sa'd b. Ebî Vakkâs ile görüşmüş ve ona bazı rivâyetleri sormuştur. Ancak zayıf bir râvî olmasından dolayı, kendisinden herhangi bir rivâyet almamıştır. bkz. *el-Câmi' fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl* 'Derleyenler: İbrâhîm Muhammed en-Nûrf ve diğ., Beyrut 1412/1992' III, 474.

birdir.⁴¹ Ahmed b. Hanbel, Ümmü Amr bint Ebi'l-Ğusn'dan rivâyet etmiştir. Yahyâ b. Ma'în önceden bu hanımdan semâ etmiş ise de, sonra “leyset bi şey” diyerek, onun zayıf olduğunu belirtmiştir. Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, Ümmü Muhammed Hafice adlı hanımdan rivâyet etmiştir. O, bu kadının, babası Ahmed b. Hanbel'in derslerine gelerek ondan hadis dinlediğini ve dinlediği hadisleri başkalarına rivâyet ettiğini bildirmektedir.⁴²

D. Kadın Râvîlerin Cerh-Ta'dîl Durumu

Kadın râvîlerle ilgili önemli bir husus, onların hadis rivâyetinde genel olarak güvenilir olmalarıdır. Tedlîs, ihtilât ve telkîn gibi râvînin rivâyetini zayıflatan kusurlarla vasıflanan kadın sayısı azdır. Zehebî, zayıf râvîler için yazdığı *Mîzân*'ın sonunda, “tek râvîsi olduğu için meçhul sayılan kadın râvîler”in biyografilerine başlarken, “kadınlardan yalancılıkla itham edilen ve hadisleri terk edilen kimse bilmiyorum”⁴³ demiştir. Ancak, sayıları az olmakla birlikte, kadın râvîler arasında, “kim olduğu bilinmeyen”, “hadis rivâyetinde zayıf görülen” veya “cerh-tadîl durumu ihtilâflı olan”lar vardır. Bu konuda, misal olmak üzere şu kişileri zikredebiliriz:

'Iclî'nin “sika bir tâbîf” şeklinde tavsif ettiği Kûfe'li Cesre bint Dicâce el-Âmiriyye'nin, Buhârî'ye göre bazı garib rivâyetleri vardır. İbn Hazm, onun rivâyetlerinin bâtil olduğunu iddia etmiştir.⁴⁴ Bezzâr'a göre, ondan Kudâme b. Abdillah'tan başka kimse rivâyet etmemiştir. Dârekutnî ise, kendisinden metrûk kişilerin naklettikleri hariç, onun rivâyetlerinin i'tibâr için kullanılabileceğini bildirmektedir.⁴⁵

Dârekutnî, “Zeynep es-Sehmiyye” denilen Zeyneb bint Muhammed b. Abdillah b. Amr b. el-Âs'ın, bilinmeyen bir kişi (mechûle) olduğunu ve

⁴¹ Mizzî, XXVII, 489, 491; Hazrecf, Ahmed b. Abdillah, *Hulâsatü Tezhîbi Tehzîbi'l-Kemâl*, Beyrut, 1411, s. 374.

⁴² el-Hatîbü'l-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* 'Beyrut, ts.' XIV, 432-3, 435; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXX, 157. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Ma'în, Ali b. el-Medînf, Buhârî ve Müslim gibi tasnif döneminin önemli muhaddislerinin, rivâyet aldıkları kadın hocalarının adları zikredilmez. (Mizzî, I, 440; XXXI, 546; XXI, 7; XXIV, 434; XXVII, 504) Tabarânî (360/971), dört tane hanım hocasından bazı rivâyetler nakletmektedir. 'el-Mu'cemü's-Sağîr' Beyrut, 1403- II, 151-153.

⁴³ Zehebî, *Mîzânul-l'idâl fi Nakdi'r-Ricâl* 'Beyrut, ts.' IV, 604-616. Burada, “kimliği tam olarak bilinmeyen”, “kunyeleriyle tanınan” ve “isimleri belli olmayan” başlıkları altında, şahısları ve cerh-tadil durumları bilinmeyen 120 civarında hanım zikredilmiştir. Haklarında, *mechûle, lâ tu'raf, lâ yu'rafü hâlühâ* gibi tenkit ifadeleri kullanılır. Onlardan sadece bir kişi hadis rivâyet ettiği için, kim oldukları bilinmemekte, bu yüzden zayıf sayılmaktadırlar.

⁴⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 534. Onun nebiz hakkında Hz. Âişe'den rivâyet ettiği hadis için bkz. Nesâf, "Eşribe", 48. Tirmizî ve İbn Mâce, bu hadisi farklı senet ve muhteva ile nakletmişlerdir. Tirmizî, "Eşribe", 7; İbn Mâce, "Eşribe", 12.

⁴⁵ *el-Câmi' fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, III, 470.

rivâyetinin delil olarak kullanılamayacağını söylemiş, İbn Abdilberr de benzer açıklamada bulunmuştur.⁴⁶

Hiz. Âişe'den bir hadis rivâyet etmiş olan Müseyke el-Mekkiyye hakkında İbn Huzeyme: "Oğlu Yûsuf b. Mâhek'ten başka ondan rivâyet eden kimse hatırlamıyorum ve hakkında ne adâlet, ne de cerh hükmü biliyorum"⁴⁷ demiştir.

İmam Mâlik, Âişe bint Sa'd b. Ebî Vakkâs ile görüşüp kendisine bazı hadisleri sormuş, ancak hadis rivâyeti konusunda zayıf bir râvî olduğu için, ondan herhangi bir rivâyet almaya gönlü razı olmamıştır.⁴⁸ Halbuki 'İclî onu "Medîne'li sika bir tâbîf" şeklinde tanıtmış, İbn Hıbbân da Sikât'ında zikretmiştir.⁴⁹

Yukarıda dikkat çektiğimiz gibi, hicrî ikinci asırdan itibaren Hadis ilmiyle iştigal eden kadınların sayısında önemli bir düşüş görülmektedir. Sahâbe ve tâbiîn nesillerinden bir çok hanım, hadis rivâyetiyle meşgul olduğu halde, sonraki asırlarda -herhalde rivâyetler kitaplara geçtiği için olsa gerek- kadınların hadis rivâyetine rağbeti azalmıştır. İbn Hacer'in *el-Kütübü's-Sitte*'de rivâyeti geçen kişilerin biyografilerini ihtiva eden *Tehzîbü't-Tehzîb* adlı kitabının sonunda -tekrarlar çıkarıldığında- ancak üç yüz kadar kadın râvînin tanıtıldığını görmekteyiz. Bunların büyük çoğunluğu da, sahâbe ve tâbiîn nesillerinden olan hanımlardır.

II. Hicri Üçüncü Asırdan Sonra Hanım Muhaddislerin Çalışmaları

Hicrî üçüncü ve dördüncü asırlar, Hadis ilmi açısından yoğun bir şekilde eser telifi çalışmalarının yapıldığı dönemlerdir. Ancak hanım muhaddislerin telif işiyle fazla meşgul olmadıkları anlaşılmaktadır. Zira üçüncü asırda on, dördüncü asırda on yedi hanım, hadis öğrenim-öğretimi ve rivâyeti ile meşgul olduğu halde, içlerinde eser telif eden herhangi bir kişi tespit edilememiştir.⁵⁰ Hadis ilminin ana kaynakları olarak kabul edilen kitapların telifinden sonra, yani hicrî dördüncü asırdan itibaren, hadislerin

⁴⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 543-544.

⁴⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 560.

⁴⁸ *el-Câmi' fi'l-Cerh ve't-Ta'dil*, III, 474.

⁴⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 551. 'İclî, kendisinden sadece oğlu Abdullah b. Mâlik'in rivayet naklettiği el-'Âliye bint Sübey'in sika olduğunu söylemiştir. Zehebî, *Mizân* IV, 608, 611. Nesâî, kendisinden Ahmed (b. Abdillâh) b. Yûnus'un rivâyet naklettiği Ümmü'l-Esved el-Huzâ'iyye'nin sika olmadığına hükmetmiştir. *K. ed-Du'afâ' ve'l-Metrûkîn* 'Halep, 1396' s. 117. Bu Ahmed'den başka, Enes b. Muhammed el-Müeddîb, Abdurrahmân İbn Amr el-Becelî ve Müslim b. İbrâhîm de ondan rivâyet etmiştir. 'İclî, onu için "Kûfe'li sika bir kişi" demektedir. İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 565. Adının Fâhite veya Habîbe olduğu söylenen Hiz. Ali'nin odalıği Ümmü Mûsâ hakkında 'İclî "Kûfe'li sika bir tâbîf" derken, Dârekutnî onun rivâyetinin düzgün (müstakîm) olduğunu, i'tibâr için tahrîc edilebileceğini bildirmektedir. İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 577.

⁵⁰ Biyografileri için bkz. Bolelli, s. 165-176.

yerine eserlerin rivâyeti söz konusu olmaya başlamıştır. Artık kadın muhaddisler de, ağırlıklı olarak bu yönde hizmete yönelmişlerdir. Şimdi onların bu dönemdeki faaliyetlerinden bahsetmek istiyoruz.

A. Bazı Meşhur Muhaddislerin Hanım Hocaları

1. el-Hatîbü'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (463/1071)

Târîhu Bağdâd'ın sonunda çoğunlukla kendi hocalarının rivâyet aldığı otuz iki kadın muhaddise yer vermiştir. Misal olmak üzere bunlardan birkaçını zikretmek istiyoruz. O, “doğru sözlü” olarak tavsif ettiği Fâtıma bint Hilâl'den hadis yazdığını bildirir. Sika olduğunu belirttiği Fâtıma bint Muhammed'den ise, doğrudan hadis dinlemek nasip olmamış, ondan Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed vâsıtası ile rivâyet etmiştir. Hatîb ve arkadaşları, kâdî Ebû'l-Kâsım et-Tenûhî'nin evinde, Tâhire bint Ahmed (436/1044)'den hadis dinlemişlerdir.⁵¹ Hadis yazdığı vâize Hatîce bint Mûsâ (437/1045)'yı “sika, sâliha, fâzıla” şeklinde tanıtır. Hatîb ve arkadaşları, kâdî Abdülvâhid b. Muhammed'in kızı Süteyte (447/1055) ile vâize Hatîce bint Muhammed (460/1067)'den de hadis yazmışlardır.⁵²

Böylece Hatîb, Bağdat'ta bulunan otuz iki kadının beşinden bizzat hadis yazmış, geri kalanlardan da hocaları vasıtasıyla rivâyet etmiştir. Verdiği bilgiler, o dönemde Bağdat'ta hadis eğitim-öğretiminde, kadınların faal olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Zikrettiği hanım muhaddisler için; *sika*, *sâdika*, *sâliha*, *fâdıla* gibi övücü ifadeler kullandığı görülmektedir.

2. Abdülğâfir b. İsmâîl el-Fârisî (529/1134)

Abdülğâfir, el-Hâkim en-Neysâbûrî'nin *Târîhu Neysâbûr*'una *es-Siyâk* adında tek ciltlik büyük bir zeyil yazmıştır. Bu zeyilde, Hâkim'in kitabını sona erdirdiği tarihten (h. 380 civarı) itibaren 510/1116'ya kadar Neysâbûr'da bulunan 1699 muhaddis tanıtılmaktadır.⁵³ İbrâhîm b. Muhammed es-Sarîfînî, *Siyâk*'tan otuz civarında biyografiyi hazfederek, *el-Müntehab*'ını oluşturmuştur. Bu eserde, toplam yirmi iki hanım muhaddisin kısa hal tercümesi vardır.

Âişe bint Ebî Osmân (504/1110)'ın, babasından, amcasından ve zamanındaki hadis hocalarından birçok hadis malzemesi semâ edip, rivâyet etmiştir.⁵⁴ İlimle meşhur bir âileden gelen Hatîce bint İsmâîl (488/1095), sekiz-dokuz yaşlarında Ebû Nasr Ömer b. Abdilazîz'den semâ edip, sonra ondan rivâyet etmiştir. Babası, ona ve kız kardeşlerine bazı muhaddislerden

⁵¹ *Târîhu Bağdâd*, XIV, 445,

⁵² *Târîhu Bağdâd*, XIV, 446, 447.

⁵³ 'Umerî, Ekrem Ziyâ, *Mevâridü'l-Hatîbi'l-Bağdâdî ft Târîhi Bağdâd* 'Riyâd, 1405/1985' s. 269-270.

⁵⁴ Sarîfînî, İbrâhîm b. Muhammed, *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk* 'Beyrut, 1414/1993' s. 187, 443.

semâ ettirmiştir.⁵⁵ Hâfız Ebü'l-Hasen'in kız kardeşi Dürdâne, dedesinden, ninesinden, babasından ve annesinden hadis semâ etmiştir. O, çocukluk döneminde Ebû Hâmid el-Ezherî'den hadis dinlemiştir.⁵⁶ Buhârî'nin *Sahîh*'ini rivâyet hususunda otorite kabul edilen, Mekke'de ikâmet edip orada ölmüş olan, Kerîme bint Ahmed el-Merveziyye (463/1071), semâî olan bütün eserlerin rivâyeti için, Abdülğâfir ve arkadaşlarına icâzet vermiştir.⁵⁷

3. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî (562/1166)

Sem'ânî, hocalarını tanıtmak için yazdığı *Tahbîr*'inin sonunda,⁵⁸ kendilerinden hadis semâ ettiği veya yazdığı yahut icâzet aldığı yetmiş tane hanım hocasına yer vermiştir. Tanıtımlarda; onların ahlâk, ibâdet, ilim ve rivâyetteki yüksek derecelerini övmektedir.

Biyografilerin büyük bir kısmında göze çarpan husus onların ilim ve rivâyetle meşhur âilelere mensup olmaları ve dönemin büyük muhaddis ve âlimleriyle irtibatlarının bulunmasıdır. Babaları, onları muhtelif yerlere beraberlerinde götürerek, muhaddislerden semâ etmelerini yahut icâzet almalarını sağlamaktadırlar. Sem'ânî, tanıttığı hocalarının bir kısmından bir veya birkaç cüz hadis semâ ettiğini/yazdığını bildirmektedir. Bir çoğundan da, belli sayıda veya birkaç varaklık hadis semâ etmiş/yazmıştır. Sem'ânî'nin döneminde, hadis kitap ve cüzlerinin rivâyeti söz konusu olduğu gibi, hadislerin tek-tek rivâyetinin de devam ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁹

Sem'ânî'nin hanım hocaları değişik şehirlerdendir. Bu durum, Sem'ânî'nin hadis tahsili için birçok yere seyahat ettiğini gösterdiği gibi, o dönemde İslâm âleminin muhtelif yerlerinde hadis rivâyetiyle ilgilenen kadınların bulunduğunu da ortaya koymaktadır. Bu şehirler; İsbahân,

⁵⁵ Sarîfî'nî, s. 232-233.

⁵⁶ Sarîfî'nî, s. 235. Ebû Ali ed-Dekkâk'ın kızı Fâtıma ile Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin kızı Kerîme'nin biyografileri nispeten uzundur. (s. 458-459; 468-469) Kuşeyrî, kızına birçok hadis kitabı semâ ettirmiştir. Bunlar arasında, el-Hasen b. Süfyân'ın *Müsned*'i de vardır. Kerîme, bu eserin tamamını Ebû İshâk el-Ûrmevî'den semâ etmiş, sonra onu rivâyet etmiştir.

⁵⁷ Sarîfî'nî, s. 467. Diğer hanımlar için bkz. s. 183, 187, 228, 233, 239, 246, 268-69, 276, 294-95, 443, 459-60, 469, 516.

⁵⁸ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed, *et-Tahbîr fî'l-Mu'cemi'l-Kebîr* (Bağdat, 1395/1975) II, 396 vd.

⁵⁹ Neysâbûr'lu Ümmü'l-Hayr (532/1137), İsbahân'lı Fâtıma bint Abdillâh (524/1130) ve Fâtıma bint Muhammed (539/1144), Sem'ânî'nin uzun ömürlü hanım hocalarından olup, önemli hadis kitaplarını âlî isnatla rivâyet eden meşhur kadınlardır. (*Tahbîr* II, 430-431; 429; 432) Sem'ânî, Lüveyn lâkaplı Muhammed b. Süleyman'ın hadis cüzünü/nüşhasını dört ayrı hanımdan semâ etmiştir. (II, 407, 412, 414, 425) Yine bir hanımdan Ebû Hafs el-Fellâs'ın, diğer birinden de Ebü'l-Abbâs es-Serrâc'ın rivâyetlerini ihtivâ eden cüzü yazmış/semâ etmiştir. (II, 413, 427)

Neysâbûr, Herât, Serahs, Hemezân, Bûşenc ve Dımaşk'tır. Biyografi sayısı çokluğu bakımından İsbihân ilk sırayı almaktadır, sonra Neysâbûr gelir. Semânî, buralarda görüştüğü hocalarından hadis yazdığı/semâ ettiği yahut kendisine icâzet yazıldığı tarihleri de kaydeder.

4. Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen ed-Dımaşkî (571/1175) ve Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed es-Silefî (576/1180).

Sem'ânî ile çağdaş olan bu iki muhaddis, çok sayıda kadından rivâyet eden hadisçiler arasında sayılır. İbn Asâkîr, kadın hocaları için yazdığı *Mu'cemü'n-Nisvân*'ında kendisinden hadis aldığı seksen küsur hanımı zikretmiştir.⁶⁰ Silefî'nin talebelerinden birisi, onun kadın hocalarının isimlerini alfabetik tertiple bir araya getirmiştir.⁶¹

5. Ebû Muhammed Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî (656/1258),
Et-Tekmile li Vefeyâti'n-Nakale'sinde; Kâhire, İskenderiyye, Dımaşk, Bağdat, İsbihân, Neysâbûr, Hemezân, Harrân gibi değişik yerlerden çok sayıdaki hanım hocasının biyografisine yer verir.⁶² O, bunların bir kısmından hadis semâ ederek, çoğunluğundan ise icâzet almak suretiyle istifade etmiştir. Mısır'lı ve Suriye'li hocalarının bir kısmı ile görüşmüş, diğer yerlerdekilere ise icâzet almıştır. Dolayısıyla, zikrettiği hocalarının çoğunluğunu, icâzet aldığı hocaları teşkil etmektedir.⁶³ Münzirî, kendi döneminde, muhtelif şehirlerdeki kadın muhaddislerden büyük bir bölümünü zikrederek, onların eğitim-öğretim ve ilmi araştırmalardaki katkılarını göstermeye çalışmıştır.

⁶⁰ Zehebî, *Tezkire*, IV, 1328. *Târîhu Dımaşk*'ın son iki cildinde, bir rivâyeti veya şiiri bulunan ve ibâdetle meşhur hanımların biyografileri vardır. İbn 'Asâkir, burada, bazı kadın muhaddisleri tanıtmakta, bunlardan görüştüğü ve hadis semâ ettiği/yazdığı kişilere işaret etmektedir. O, semânın sahîh olduğunu belirttiği Emetü'l-Azîz'den bazı hadisleri yazmıştır. (LXIX, 241) Fâtıma bint Ali b. el-Huseyn'in evinde 526 senesinde ona bazı hadis cüzlerini okumuştur. (LXX, 34) Sûfî ve âlim Melike bint Dâvûd, bütün hadislerinin rivayeti için İbn 'Asâkir'e icâzet vermiştir. (LXX, 127) Diğer hanım muhaddisler için bkz. LXIX, 45; LXIX, 167-168; LXIX, 190-191.

⁶¹ Kettânî, Abdülhayy b. Abdülkebîr, *Fihrisü'l-Fehâris ve'l-Esbât* 'Beyrut, 1406/1986' II, 995. Silefî'nin kadın hocalarından bazılarının isimleri için bkz. Zehebî, *Nübelâ*, XXI, 9-12. Silefî, Hatîce bint Ahmed (526/1132)'in hocalarından rivâyet ettiği bütün hadisleri ona okumuştur. Meşhûr b. Hasen, s. 37. Lâmi'a bint Sa'îd, İsbihân'da hadis dinlediği hanımlardan biridir. Silefî ona İbn Seleme'den icâzet yoluyla rivâyet ettiği *Fevâid*'i okumuştur. Silefî, *el-Vecîz fi Zikri'l-Mücâz ve'l-Mücîz*, Beyrut, 1411/1991, s. 157.

⁶² Münzirî'nin otuz küsur hanım hocasının isimlerini topluca görmek için bkz. Meşhûr b. Hasen, s. 39-44.

⁶³ Münzirî, kendisine 595/1199 yılında icâzet veren Kerîme bint Abdilvehhâb (641/1243) ile Dımaşk'ta ikinci defa görüşerek, ondan hadis sema etmiştir. Bu hanımın altmış sene gibi uzun bir müddet hadis rivâyet ettiği bildirilir. Yine, uzun yıllar Dımaşk ve Kâhire'de hadis okutan Fâtıma bint Sa'd (600/1203) da, Münzirî'ye icâzet veren hanımlardandır. Münzirî onu "çok ilim yaydı" cümlesiyle övmektedir. Meşhûr b. Hasen, s. 40-41.

6. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî (748/1347)

Zehebî'nin *el-Mu'cemü'l-Kebîr*'indeki 1043 hocasından 105 tanesi kadındır.⁶⁴ Bunların biyografileri, ilgili harflerin sonlarında yer alır. Zehebî, bu kitabında, yüz-yüze görüştüğü veya icâzet aldığı hocalarını tanıtmaktadır. Görüşmediği hâlde kendisine icâzet veren hocalarına yer vermesinin normal karşılanmasını ister. Zira, İbn 'Asâkir'in *Mu'cem*'inde de, semâ ve icâzet hocaları karışık olarak verilmiştir.⁶⁵ Zehebî, İbn Abdiddâim'den rivâyet eden bir çok kadın hocasına, herhalde bunların hepsinin bulunduğu bir mecliste, ondan naklettikleri rivâyetleri okumuştur.⁶⁶ Zehebî'nin, ilmî seyahatlerinde kadın muhaddislerle görüşmeye özen gösterdiğine dair misaller vardır.⁶⁷ Küçük yaşlardaki çocukların, babaları tarafından hadis derslerine götürülerek, onlar için âlf semâ kayıtları temin etme âdetinin, muhaddisler arasında yaygın olduğu bilinmektedir. Zehebî, bu konuda gevşeklik gösteren babalara dikkat çeker. Meselâ Hatîce bint Ahmed ile 'Acîbe bint Muhammed'in babaları, onlara küçük yaşlarında bazı muhaddislerden semâ ettirmemişlerdir.⁶⁸

7. Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (852/1448).

Sehâvî, İbn Hacer'in kendilerinden rivâyet aldığı ve istifade ettiği hocalarını; "hadis semâ ettikleri, icâzet verenler ve müzâkere yoluyla bilgi aldıkları" şeklinde üç gruba ayırıp, liste halinde isimlerini sayar. Buna göre toplam hoca sayısı 630'dur. Bunlar arasında; semâ olan on dokuz, icâzeti olan otuz altı ve bir tane de müzâkere esnasında bilgi aldığı olmak üzere, toplam 56 tane kadın ismi zikredilir.⁶⁹ İbn Hacer'in, Hatîce bint İbrâhîm (803/1400)'e okuduğu/semâ ettiği kitap ve cüzlerin sayısı ise yirmi üçü

⁶⁴ Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, *ez-Zehbî ve Menhecühû fî Kitâbihî Târîhi'l-İslâm* 'Kahire, 1976' s. 65.

⁶⁵ Zehebî, *Mu'cemü Şüyûhu'z-Zehbî* 'Beyrut, 1410/1990' s. 13.

⁶⁶ Zehebî, *Mu'cem*, s. 176, 203, ayrıca bkz. s. 183. Zehebî, el-Huseyn b. ez-Zebîdî (631/1233)'den rivâyet nakleden birçok hanımdan da semâ etmiştir. *Mucem*'inde onlardan bir kısmının isimlerini topluca zikretmektedir. (s. 187)

⁶⁷ Meselâ kendisine icâzet veren Seyyide bint Mûsâ ile görüşmek için (Mısır'a) doğru yola çıkmış. Ancak 695 yılının Receb ayında Filistin'de iken bu hanım vefat etmişti. (s. 236) Zehebî, bir rivâyeti, üç ayrı şehirde üç ayrı hanıma okumuştur: Kudüs'te Zeynep bint Şükr'e, Mısır'da Zeynep bint Süleymân'a ve Dımaşk'ta Hatîce bint Ğanfme'ye. Bu üç hanım, o rivâyeti, İbnü'l-Letf diye meşhur olan Ebü'l-Müneccâ Abdullah b. Ömer'den (635/1237) nakletmektedir. (s. 199)

⁶⁸ Zehebî, *Mu'cem*, s. 181; *Nübelâ*, XXIII, 233. Muhaddisler, kendisiyle görüşmek üzere Zeynep bint Ahmed b. Ömer için Beytü'l-Makdis'e (Kudüs'e) gitmişlerdir. Zamanındaki âbid kişilerden olan bu hanım, Mısır'da ve başka yerlerde hadis rivâyet etmiş ve bir müddet de Medîne'de bulunmuştur. *Mu'cem* s. 199. Şühde bint Ömer, Mısır, Dımaşk ve Halep'te hadis rivâyet etmiş, nihâyet doksân küsur yaşında iken 709 yılı içinde Halep'te vefat etmiştir. *Mu'cem* s. 240.

⁶⁹ Sehâvî, Muhammed b. Abdirrahmân, *el-Cevâhir ve'd-Dürer* 'Kahire, 1406/1986' I, 135-177.

bulmaktadır.⁷⁰ Uzun ömürlü olması sebebiyle “müsnidetü'd-dünyâ” lâkabını alan Fâtıma bint Muhammed (803/1400)'e okumak suretiyle ondan 250 civarında kitabın/cüzün rivâyet hakkını almıştır. Listenin sonunda, “kaydedilmiş olarak bunları bulduğunu, aslında bu listenin rivâyet hakkını aldığı eserlerin tamamını kapsamadığı” tahminini belirtir.⁷¹ İbn Hacer, Hâfız Ziyâüddîn el-Makdisî (643/1245)'nin kitaplarının büyük bir kısmının rivâyet hakkını, onları bu hanıma okumak suretiyle elde etmiştir. Fâtıma bu eserlerin rivâyet hakkını et-Takî Süleymân'dan icâzet yoluyla almış; Süleymân da onları müellifinden semâ etmiştir.⁷²

Âişe bint Muhammed b. Abdilhâdî (816/1413), Buhârî'nin *Sahîh*'ine Ebü'l-Abbâs el-Haccâr'dan, Müslim'in *Sahîh*'ine de Abdullah İbnü'l-Hasen'den semâ yoluyla sahip olmuştur. O, semâ ettiği ve icâzet aldığı kişilerden rivâyet eden son kişidir. Bu yüzden ölünce bütün bölgelerdeki muhaddisler âlf isnattan bir derece kaybetmişlerdir. Bu hanım, İbn Hacer'in Zeyn Hâtûn ve Râbia adlı kızları ile oğlu Muhammed'e icâzet vermiştir. İbn Hacer, onun ve kız kardeşi Fâtıma'nın, Haccâr'dan semâ ettiği birçok hadis kitabını/cüzünü onlara okumuştur. Bunlardan yirmi tanesini misal olarak zikreder.⁷³ İbn Hacer; Mısır, Halep, Hama ve Hims'li âlimlerden bu Fâtıma'ya (803/1400) icâzet verenlerin isimlerini sayarak, kardeşi Âişe ile birlikte değil, sadece ona okuduğu kitap ve cüzlerin geniş bir listesini, ilgili isnatlar ve açıklamalarla bize sunar. Bunların sayısı altmış eseri bulmaktadır.⁷⁴

⁷⁰ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-Müessis li'l-Mucemi'l-Müfehri*, Beyrut, 1413/1992, I, 572-587. Kâhire'li ve Şam'lı pek çok meşhur muhaddisin kendisine icâzet verdiği Sâre bint Ali (805/1402), Kâhire, Dımaşk ve Kudüs'te bulunmuş, yetmiş yaşından sonra Kâhire'de vefat etmiştir. Bu hanım, İbn Hacer'in kızı Zeyn Hâtûn'a icâzet vermiştir. İbn Hacer onunla görüşerek, kendisine beş kitap/cüz okumuştur. *Müessis* I, 610-615. İbn Hacer, Meryem bint Ahmed'den (805/1402) kırktan fazla kitabın/cüzün rivâyet hakkını almıştır. Bunlar arasında, Muhammed b. Eslem'in *Kitabü'l-Erba'in*'i de vardır. Ancak İbn Hacer, ona bu kitabın muhtevasını değil, sadece müellifine ulaşan isnat zincirini okumuştur. (II, 559-571)

⁷¹ İbn Hacer, *Müessis*, II, 389-434.

⁷² İbn Hacer, *Müessis*, II, 431-434.

⁷³ İbn Hacer, *Müessis*, II, 350-357. İbn Hacer, kızları başta olmak üzere hanım yakınlarının hadis tahsiline özen gösteren bir âlimdir. Ancak kızlarının çoğu erken vefat ettikleri için, hadis ilminde meşhur olmamışlardır. Zeyn Hâtûn (833/1429), İbn Hacer'in torunu diye meşhur olan Yûsuf b. Şâhîn'in annesidir. Yûsuf, dedesinin kitaplarına büyük önem verip, onların sonraki nesillere ulaşması için güzel hizmetler ifâ etmiştir. Abdülmün'im, Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-'Askalânî ve Dirâsetü Musannafâtihî* 'Bağdat, 1978' I, 96 vd.; Meşhûr b. Hasen, s. 126-129.

⁷⁴ İbn Hacer, *Müessis*, II, 368-388. Listede Hadis ilminin bütün branşlarından kitaplar mevcuttur. İbn Hacer'in Fâtıma'ya okuduğu eserler arasında, Ali b. Hucr b. İyâs'ın rivâyetlerini ihtiva eden kitabın ilk cüzü de vardır. Fâtıma onu, sekizi hanım olan on yedi

8. Hicrî sekizinci ve dokuzuncu asrın hanım muhaddisleri

İbn Hacer, hicrî sekizinci asrın ricâli için yazdığı *ed-Dürerü'l-Kâmine* adlı eserinde, 170 tane kadın muhaddisin kısa biyografisini sunmuştur. O, bunların çoğunun derslerine katılmış veya kendilerinden icâzet temin etmiştir. Bu kadın muhaddislerin biyografileri için, kaynak olarak daha çok *mu'cem-meşyaha* kitaplarının kullanıldığı dikkat çekmektedir. Zira, genel tabakât/terâcim kitaplarında, çoğunlukla meşhur olan kişilere yer verilirken, *mu'cem-meşyaha* kitaplarının müellifleri, her hangi bir bilgi öğrendikleri şahısların tümünü -erkek olsun kadın olsun- zikretmeye önem vermişlerdir.⁷⁵

İbn Hacer, 773-850/1371-1446 yılları arasında meydana gelen olaylar ve vefat eden âlimler için yazdığı *Enbâü'l-Ğumr bi Ebnâi'l-'Umr* adlı kitabında ise, birçoğu yine kendi hocası olmak üzere, çok sayıda hanım muhaddisi zikretmiştir.⁷⁶ Bu iki kitaptaki hanım sayısı, hicrî sekizinci ve dokuzuncu asırlarda kadın muhaddis sayısının önemli ölçüde arttığını gösterir. Ayrıca, İbn Fehd (871/1466)'in, 1100'den fazla hocasını zikrettiği *Mu'cemü'ş-Şüyûh*'unda, 130 tane kadın muhaddisin bulunması da buna delil sayılabilir.

Sehâvî (902/1496), dokuzuncu asır ricâli için yazdığı kitabın sonunda 1000'den fazla hanımın kısa hal tercümesini vermiştir.⁷⁷ Bunların içinde, küçük yaşta iken ölen kız çocukları ve Hadis ilmiyle iştigâli olmayanlar da vardır. Fakat bu sayı, hicrî dokuzuncu asırda hadis ile ilgilenen çok sayıda hanımın olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Sehâvî, birçok kaynağı tarayarak, bu kadar çok sayıda hanımın -kısa da olsa- biyografisini hazırlamıştır.

Hicrî beşinci asırdan sonra, muhaddisler tarafından icâzetnâme usûlü geniş bir şekilde kullanılmıştır. İlimle meşhur bir âileye mensup kişiler, çok sayıda âlimden icâzet temin ederler.⁷⁸ Sehâvî, biyografi sahibinin hocalarının isimlerini, büyük ölçüde gördüğü icâzetnâmelerden nakleder. Çoğu yerde, bu icâzetnâmelerin hangi tarihte yazıldığını da açıklar. Tabii, daha önce telif edilen kitaplardan da yararlanmıştır.⁷⁹ Kitaptaki toplam sayıya göre az

hocadan semâ etmiştir. Bu on yedi kişinin tamamı, onu Ahmed b. Abdiddâim'den semâ etmiştir. (II, 375, 376)

⁷⁵ Emfne Muhammed Cemâleddîn, "*Terâcimü'l-Muhaddisât fi'l-'Asrı'l-Memlûkî*" s. 481-484. (Katar Üniversitesi, Sünnet ve Sîret Araştırmaları Merkezi Der., sayı: 6, yıl: 1412/1992-3, s. 469-490)

⁷⁶ İbn Hacer'in bu iki eserde geçen hanım hocalarından bir kısmının isimleri için bkz. Bolelli, s. 208-209, dn. 68.

⁷⁷ Sehâvî, *ed-Dav'ül-Lâmi' li Ehli'l-Karnî'r-Tâsi'* 'Beyrut, ts.' XII, 2-167.

⁷⁸ Sehâvî, bazı hanım muhaddisler için şu şekilde bir açıklamada bulunmaktadır: "Hadis ve rivâyetle meşhur bir âiledendir. Dolayısıyla büyük ihtimalle önceki âlimlerden icâzet almış olmalıdır." (bkz. nr. 29, 249, 307)

⁷⁹ Hocası İbn Hacer'in *Mu'cem'i* ile *Enbâ'sı*, Takıyyüddîn el-Fâsî'nin kitabı -ki muhtemelen *el-'İkdü's-Semîn*'dir- İbn Fehd'in *Mu'cem* ve *Vefeyâtı* ile Makrîzî'nin *'Ukûd'u*

olmasına rağmen, kadın muhaddislerin bilhassa uzun ömürlü olanlarından, ihtilâta (zihin fonksiyonlarının bozulması) maruz kalanlar görülmektedir. Sehâvî, zaman zaman bunlara işaret etmektedir.⁸⁰

Süyûtî (911/1505), *el-Müneccem fi'l-Mu'cem* adlı kitabında, kendilerinden hadis semâ ettiği veya icâzet aldığı 150 kadar hocasını üç tabakaya ayırarak tanıtmaktadır. Bunlar arasında hanım hocaları da vardır. O, dördüncü tabakadaki küçük hocalarından hiç kimseyi bu kitabına almamıştır. Onlar, Ebû Zür'a b. el-'Irâkî (826/1422), İbnü'l-Cezerî (833/1429) ve el-Bürhân el-Halebî (841/1473)'nin talebeleri olan kişilerdir.⁸¹

Hicri onuncu asırdan itibaren kadınların Hadis ilmine ilgileri oldukça azalmıştır. Çünkü bu asırdan itibaren yazılan biyografi kitaplarında, kadın muhaddislerin sayısının bir düzineyi geçmediği görülmektedir.⁸² Zamanımızda, ülkemizde ve diğer İslâm ülkelerindeki ilâhiyât fakültelerinde, sayıları az olsa da, Hadis alanında akademik çalışma yapan hanımlar vardır. Dolayısıyla, kadınların Hadis ilmine ilgisinin devam ettiğini söylememiz mümkündür. Ayrıca, önceki asırlarda, eser telif eden hemen-hemen hiç kadın muhaddis yokken, bugün Hadis ilmiyle iştiğâl eden hanımların, kendi telifleri olan akademik çalışmaları bulunmaktadır.

B. Hanım Muhaddislerin Hadis İlimindeki Hizmet Alanları

1. Hadis ve Hadise Dair Eserlerin Rivâyeti

Kadınlar, hicrî ilk üç asırda, hadislerin sonraki nesillere aktarılması hususunda, önemli bir görev yaptıkları gibi, üçüncü asırdan itibaren de hadise dair eserlerin rivâyeti işinde büyük hizmet îfâ etmişlerdir. Hadis kitaplarının müelliflerine ulaşan muttasıl isnatlarla rivâyet edilmesi, hadisçilerce çok önemli görülmüştür. Özellikle de, bunun âlf isnatla olması, yani eserin müellifine en az sayıda râvî ile ulaşmak, onların arzu ettikleri bir husustur. Bu yüzden, daha çocuk yaşlarında iken hadis kitap ve cüzlerinin okunduğu derslerde hazır bulunan ve uzun ömürlü olan kişilerden, o eserlerin rivâyet hakkı elde edilmeye çalışılır. Hanım muhaddislerin bir çoğunun bu şekilde olduğu görülmektedir. Onların, biyografilerinde, *müsnide* (âlf isnada sahip), *mu'ammere* (uzun ömürlü) gibi vasıflarla zikredildikleri dikkat çeker.

(=Dürerü'l-'Ukûdi'l-Feride) -bilhassa vefat tarihleri hususunda- kullandığı başlıca kaynaklardır.

⁸⁰ Meselâ bkz. nr. 64, 108, 205, 702. Ribât, medrese gibi hayır kurumları inşâ ettiren ve vakıfları olan hanımlar için bkz. nr. 621, 639, 913, Mekke'de *el-Meğânî* ve *el-'Avâlim* adlı iki dergâhta şeyhlik yapan hanımlar için bkz. nr. 34, 38, 551.

⁸¹ Kettânî, *Fihris*, II, 594. Süyûtî'nin hanım hocalarından bazıları için bkz. Bolelli, s. 209, dn. 70. M. Zihni Efendi, *Meşâhiru'n-Nisâ* 'İstanbul, 1296/1879' adlı eserinde, *Müneccem*'de geçen hanım muhaddislere de yer vermektedir.

⁸² Meşhûr b. Hasen, s. 103.

İbn Nukta (629/1231), *Takyîd* adlı eserini, Hadis ilmi ile iştigâl edenlerin müstağnî kalamayacağı meşhur hadis kitaplarını rivâyet edenlere hasretmiştir.⁸³ Önemli hadis kitaplarının rivâyet hakkına sahip kişilerin tanıtıldığı bu kitabın sonunda, on iki tane hanım muhaddise yer verilir. Bunların her biri, semâ yoluyla bazı hadis kitaplarının rivâyet hakkını elde etmişler; muhaddisler de, kıraat veya icâzet yoluyla bu hakkı kendilerinden devralmışlardır. İbn Nukta, onların bazıları ile görüşüp, sahip oldukları hadis malzemesinin rivâyet hakkını elde etmiştir.

Mekke'de Kerîme bint Ahmed el-Merveziyye (463/1071), Buhârî'nin *Sahîh*'ini Ebü'l-Heyssem Küşmîhenî'den rivâyet etmiştir. el-Hatîbü'l-Bağdâdî, *Sahîhu'l-Buhârî*'yi ondan semâ edenler arasındadır.⁸⁴ Fâtıma bint Abdillâh el-Cûzdâniyye (524/1130), İbn Rîze'den (Muhammed b. Abdillâh) Tabarânî'nin büyük ve küçük *Mu'cem*'i ile Nu'aym b. Hammâd'ın *Fiten*'ini rivâyet etmiştir.⁸⁵ İsbekân'lı Affe bint Ahmed (606/1209), onları Fâtıma'dan, İbn Nukta da bunları ve başka eserleri Affe'den semâ etmiştir.⁸⁶ Neysâbûr'lu Fâtıma bint Ali (532/1137), Abdülğâfir b. Muhammed el-Fârisî'den Müslim'in *Sahîh*'inin tamamını, Hattâbî'nin *Ğarîbü'l-Hadîs*'ini ve başka eserleri semâ etmiştir.⁸⁷ Ebü'l-'Alâ' el-'Attâr'ın kızı 'Âtike (609/1212) ise, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini, Ebû Bekr Hibetüllâh b. el-Ferec'den dinlemiş ve onun tamamını Bağdat'ta rivâyet etmiştir.⁸⁸

Takıyyüddîn el-Fâsî (832/1428), İbn Nukta'nın kitabına bir zeyil çalışması yapmıştır. O, İbn Nukta'nın esas aldığı kitaplara bir çok yeni kitap eklemiş ve kendi zamanına kadar bu kitapların râvîleri olan kişileri ilâve

⁸³ Bu kitapların listesi için bkz. İbn Nukta, Ebû Bekr Muhammed b. Abdilğânf, *et-Takyîd li Ma'rifeti Ruvâti's-Sünen ve'l-Mesânîd* 'Beyrut, 1408/1988' s. 26.

⁸⁴ İbn Nukta, s. 499.

⁸⁵ İbn Nukta, s. 497; Zehebî, *Nübelâ*, XIX, 504-505.

⁸⁶ İbn Nukta, s. 500-501.

⁸⁷ İbn Nukta, s. 498.

⁸⁸ İbn Nukta, s. 500. Kadınlar tarafından rivâyet edilen eserlerden bazıları şunlardır: Ebû 'Avâne'nin *Müsned*'i, Müsedded'in *Müsned*'i, Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin *Müsned*'i, Ebû Bekr b. Lâl'in *Mekârimü'l-Ahlâk*'ı ve Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin *Risâle*'si ile *Mi'râc*'ı. (s. 497-501) Dimaşk ve Mısır'da hadis rivâyet eden Fâtıma bint Sa'd'den (600/1203) birçok muhaddis rivâyet almıştır. (s. 498-499; Zehebî, *Nübelâ*, XXI, 412-413) İsbekân'lı Âişe bint Ma'mer'den (607/1210) İbn Nukta ve başkaları rivâyet etmişlerdir. İbn Nukta İsbekân'da ondan Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin *Müsned*'ini ve bazı hadis cüzlerini semâ etmiştir. (s. 499; Zehebî, *Nübelâ*, XXI, 499-500) Muhaddisler, zamanının müsnidesi İsbekân'lı 'Aynü's-Şems bint Ahmed es-Sekafiyye'den (610/1213) semâ olan eserleri rivâyet etmişlerdir. (Zehebî, *Nübelâ*, XXII, 23-24) Horâsân'ın müsnidesi Neysâbûr'lu Zeyneb bint Abdirrahmân'ın (615/1218) hocalarından semâ ve icâzet yoluyla aldığı rivayetleri, İbn Nukta, Birzâlf, İbnü's-Salâh gibi hadisçiler ondan nakletmişlerdir. İbn Nukta, s. 501; Zehebî, *Nübelâ*, XXII, 85-86.

etmiştir.⁸⁹ Bu zeyil, vefat tarihleri h. 497-870 arasında olan toplam 1906 kişiyi kapsar. Hadis kitapları râvîsi olan 104 kadın, kitabın sonunda tanıtılır.⁹⁰ Rivâyet edilen eserler listesinde, hadis literatürünün değişik türlerinden kitaplar mevcuttur.

Fâsî, *mucem* türü eserlerden, İbn Nukta'nın zikretmediği bir çok kitabın râvîsini toplamıştır. *Muvatta'*ın değişik nüshaları ile Kudâ'î'nin *Müsnedü's-Şihâb*'ını rivâyet eden kişiler onun ilâveleridir. Zikrettiği kişilerin hemen hepsi, rivâyet hakkına sahip oldukları kitapları ya sema etmiştir veya okumuştur. Çok azı, rivâyet ettikleri kitapları sema etmemiş olup, icâzet yoluyla almışlardır. Bazıları da, semâ ettikleri kitapların belli kısımlarını kaçırdıkları için, o bölümleri icâzet târîki ile rivâyet etmişlerdir. Fâsî, henüz tahdîs yaşına ulaşmadan önce bazı kitapların okunduğu derslere katılan bir çok kişiyi eserine almadığını söylemektedir.

Fâsî'ye göre, bazı kitapların râvîlerinin tamamını zikretmek imkânsızdır. Özellikle Buhârî'nin *Sahîh*'ini, Vezîre bint Ömer (716/1316) ve "Ebü'l-Abbâs el-Haccâr" diye bilinen Ahmed b. Ebî Tâlib (730/1329)'den dinleyenlerin sayısı oldukça çoktur. Bu iki âlim, *Sahîhu'l-Buhârî*'yi, Dımaşk ve Kahîre'de, talebelerine defalarca okumuştur.⁹¹

'Acîbe bint Ebî Bekr (647/1249) muhtelif hocalardan önemli eserler rivâyet etmiştir.⁹² Zeyneb bint Meklî (688/1289), Ömer b. (Muhammed b.) Taberzed'den altı eser dinlemiştir.⁹³ Doksan dört sene yaşaması sebebiyle âlf isnada sahip olduğu için "müsnidetü'd-dünyâ" ünvanı verilen Zeyneb bint el-Kemâl Ahmed (740/1339), hocalarından icâzet yoluyla çok sayıda kitap ve âlf isnatlı cüz rivâyet etmiştir. Zamanındaki bir çok büyük muhaddis ondan semâ etmiştir.⁹⁴ Cüveyriye bint Ahmed (783/1381) değişik hocalarından pek çok kitap semâ etmiştir.⁹⁵ Fâtıma bint Ahmed (783/1381), baba dedesi Radıyyüddîn et-Taberî'den İbn Mâce hariç *el-Kütübü's-Sitte*'yi, İbn Hıbbân'ın *Sahîh*'ini, Tirmizî'nin *Şemâil*'ini ve daha başka kitap ve cüzleri

⁸⁹ Fâsî, Muhammed b. Ahmed, *Zeylüt-Takyîd fî Ruvâti's-Sünen ve'l-Mesânîd*, Beyrut, 1410/1990. I, 31-32.

⁹⁰ Fâsî, II, 357-397.

⁹¹ Fâsî, I, 32-33.

⁹² Zehebî, *Nübelâ*, XXIII, 233; Fâsî, II, 383.

⁹³ Tirmizî'nin *Câmi*'i, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i, İbnü'l-Mübârek'in *Züh'dü*, Vâkıdî'nin *Meğâzî*'si, ez-Zübeyr b. Bekkâr'ın *Kütübü'n-Neseb*'i ve *el-Ğaylâniyât*. Ayrıca, Hanbel b. Adillah'tan Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini, Ebü'l-Hasen el-Kerâbîsî'den de İbnü's-Sünnî'nin *'Ameliü Yevm ve Leyle*'sini semâ etmiştir. Fâsî, II, 372.

⁹⁴ İcâzet hocaları ve rivâyet ettiği eserlerden bir kısmının listesi için bkz. Fâsî, II, 366-367.

⁹⁵ Fâsî, II, 361-362; krş. Velıyyüddîn el-'İrâkî, Ahmed b. Abdırrahîm, *ez-Zeyl 'ale'l-'İber fî Haberi Men 'Aber* 'Beyrut, 1409/1989' II, 512-514. Muhaddislerin kendisinden çok semâ ettiği Cüveyriye, diğer hocalarından daha başka eserler semâ etmiştir. Velıyyüddîn, zikrettiği eserlerin tamamını ondan dinlediğini ifade etmektedir.

semâ etmiştir. Takıyyüddîn el-Fâsî, Medîne'de ikâmet ederken ondan *Sekâfiyyâr*'ı dinlemiştir.⁹⁶

Böylece, *Takyîd* ve *Zeyl*'i, h. 9. asrın ortasına kadar, meşhur hadis kitaplarının râvîlerinden 2.500'den fazla kişiyi bize tanıtmış olmaktadır. Kadınların sayısı, yüzden biraz fazladır. Erkeklerin sayısına oranla bu rakam oldukça az olmasına rağmen, hanımların hadis kitaplarının rivâyeti işinde görev almış olmalarını göstermesi açısından yeterlidir. Ayrıca onlar, hadise dair önemli eserlere âlf isnatla sahip oldukları için, büyük muhaddisler o kitapların rivâyet hakkını kendilerinden almaya çalışmışlardır. Dolayısıyla bu hanımlar, kendilerinden rivâyet eden çok sayıda meşhur muhaddise hocalık yapmış olmaktadır.

2. Talebe ve hoca olarak eğitim-öğretim faaliyetinde bulunma

"Hadis ve hadise dair eserlerin rivâyeti", aslında, kişinin talebe ve hoca olarak yerine getirdiği bir faaliyettir. Yani, bir rivâyeti alma ve aktarma işinde, her zaman talebe-hoca münâsebeti söz konusudur. Rivâyet hakkını alan talebe, veren hoca konumundadır. Bu yüzden muhaddisler, en küçük bir bilgi öğrendikleri kişileri dahi hocaları olarak görürler. Hadis tahsili yapmak isteyen kişi, hadise dair eserleri zamanındaki güvenilir hocalardan okuyarak öğrenecek, daha sonra usûlüne uygun olarak onları talebelerine aktaracaktır.

Kadın muhaddislerin eğitim-öğretim faaliyeti de bu şekildedir. Onların çoğu, hadis ilmiyle tanınan bir âileye mensup oldukları için, babaları ve diğer akrabalarından bu konuda büyük yardım görmüşlerdir. Muhaddisler, çocuklarına kendileri hadis okuttukları gibi; onları hadis derslerine götürmüşler ve dönemin âlimlerinden onlar için icâzet almışlardır. Kız çocukları, hadis kitaplarının âlf isnatlı rivâyet hakkına sahip olmaları için, henüz yedi-sekiz, hattâ üç-beş yaşlarında iken derslerde hazır bulundurulmuşlardır. Bu konuda pek çok örnek vardır. Kadın biyografilerini ihtiva eden herhangi bir ricâl kitabı karıştırılırsa, bir çoğunun küçük yaşlarda hadis derslerine götürüldüğü görülecektir.⁹⁷ Muhaddisler, hadis tahsili için yaptıkları seyahatlerde, kızlarını ve eşlerini de beraberlerinde götürmüşler; kimi hanımlar da

⁹⁶ Fâsî, II, 384. Veliyyüddîn'e göre, biri Medîne'de, diğeri Mekke'de, aynı yılda vefat etmiş olan "Fâtıma bint Ahmed" adlı iki ayrı hanım muhaddis vardır. Veliyyüddîn ikisinden de semâ etmiştir. (II, 526, 527) Veliyyüddîn'in zikrettiği diğeri hanım muhaddisler için bkz. I, 60, 65, 84, 93, 115, 139, 166, 180, 199; II, 318, 332, 399, 511, 512. Aynı yılda (803/1400) vefat etmiş olan Fâtıma bint Muhammed et-Tenûhiyye ile Fâtıma bint Muhammed el-Makdisiyye çok sayıda hadis kitabı ve cüzü rivâyet eden meşhur hanım muhaddislerdendir. Fâsî, II, 389-390; 390-391.

⁹⁷ İbnü'l-Buhârî'nin torunu Sittü'l-'Arab bint Muhammed (767/1365), dedesinin hadis derslerinde hazır bulunmuştur. Bu sayede çok sayıda hadis ve eserin rivâyet hakkına sahip olarak, onları öğrencilerine rivâyet etmiştir. Büyük muhaddisler ve hadis talebeleri, ondan semâ ederek, bu rivâyetleri yaymışlardır. Veliyyüddîn, I, 199; Fâsî, II, 374-375.

değişik beldelere giderek hadis hocaları ile görüşmüş ve gittikleri yerlerde hadis rivâyet etmişlerdir.⁹⁸

Kadınlar da, erkekler gibi, semâ, kırâat, icâzet gibi eğitim-öğretim usulleri ile hadis öğrenip-öğretmişlerdir. Yazma hadis kitaplarının semâ kayıtları, talebe veya hoca olarak, ilgili kitabın okunduğu derslere katılmış olan kadın isimlerini de ihtiva eder. İbnü'l-Buhârî (690/1291)'nin *Meşyaha*'sında yer alan vesikalar, Şam'da bulunan Ömer câmiinde ve Halep'te yapılan hadis derslerine katılan kalabalık öğrenci grubu içinde, birçok kadının mevcut olduğunu göstermektedir. Bu eserdeki bir belgeye göre, "Ümmü Abdillâh" diye bilinen hanım muhaddis, Şam'da elli kişiden fazla talebeyi ihtiva eden bir sınıfta 837/1433 yılında beş ders vermiştir.⁹⁹

Hanımlar, belli bir dönem hadis tahsili gördükten sonra, birikimlerini talebelerine aktarmak için, evlerinde veya çeşitli müesseselerde hadis rivâyet etmişler, ders okutmuşlar ve icâzet vermişlerdir. Öyle ki, birçok meşhur muhaddis bile, onlardan çeşitli hadis kitaplarını okumuş veya sahip oldukları eserlerin rivâyet hakkı için kendilerinden icâzet almıştır.

Kerîme bint Ahmed el-Merveziyye (463/1071), Buhârî'nin *Sahîh*'ini okutma hususunda dönemin en salâhiyetli hadis hocası olarak tanınır. el-Hatîbü'l-Bağdâdî ve el-Humeydî gibi pek çok meşhur muhaddis bu kitabı ondan semâ etmiştir.¹⁰⁰ "İrâk'ın müsnesidi" olarak bilinen, uzun ömürlü Şühde bint Ahmed (574/1178), âlf isnada sahip olmakla meşhur olduğu için, İbn 'Asâkir, Sem'ânî, İbnü'l-Cevzî gibi birçok muhaddis ondan okumuş ve icâzet almıştır. Onun *Sahîhu'l-Buhârî* ve diğer hadis kitaplarını okuttuğu dersleri kalabalık bir talebe grubu tarafından takip edilmiştir.¹⁰¹ Yine uzun ömürlü Vezîre bint Ömer (716/1316), Buhârî'nin *Sahîh*'ini, el-Huseyn b. el-Mübârek ez-Zebîdî (631/1233)'den Dımaşk'ın Sâlihiyye bölgesindeki el-Câmi'î'l-Muzafferî'de semâ etmiştir. Bu hanım, *Sahîh* başta olmak üzere çok sayıda hadis kitabını rivâyet etmiş, kendisinden birçok muhaddis semâda bulunmuştur.¹⁰²

Bu üç hanım muhaddis -yani Kerîme, Şühde ve Vezîre- bilhassa Buhârî'nin *Sahîh*'ini rivâyet hususunda gerçekten önemli simalardır.

⁹⁸ Örneğin, Neysâbü'r'lu Cumu'a bint Ahmed, Bağdat'a gelip birçok âlimden hadis rivâyet etmiştir. *Târihu Bağdâd*, XIV, 442-3, 444. Ebû Sa'îd, kızı Ümmü'r-Ridâ Râziye'yi İrâk'a götürüp, oradaki âlimlerden hadis semâ ettirmiştir. Bu hanım, İsferyân, Sâva ve başka şehirlerdeki muhaddislerden de hadis semâ etmiştir. Meşhur muhaddis Ebü'l-Fadl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî'nin kızı Dav'ü'n-Nehâr, Hemezân, Rey ve başka şehirlerdeki muhaddislerden semâ etmiştir. Sem'ânî, ondan Hemezân'da birkaç varaklık hadis dinlemiştir. Sem'ânî, *Tahbîr*, II, 407, 419.

⁹⁹ Sıddîkî, Muhammed Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi* 'trc. Y. Ziya Kavakçı, İstanbul 1966' s. 137.

¹⁰⁰ Zehebî, *Nübelâ*, XVIII, 233-234; Sıddîkî, s. 132.

¹⁰¹ Zehebî, *Nübelâ*, XX, 542-543; Sıddîkî, s. 132-133.

¹⁰² Fâsî, II, 397.

Dönemlerinde birçok muhaddis, onlardan bu eserin rivâyet hakkını alabilmek için âdeta yarış etmişlerdir.¹⁰³ Hanım muhaddisler, talebe veya hoca olarak; evlerde, ribatlarda, camilerde ve dâru'l-hadîslerdeki ilim meclislerinde, erkek meslektaşlarıyla birlikte, hadis eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.¹⁰⁴

3. Eser Telifi

Hanım muhaddisler, daha çok, hadis ve kitap rivâyeti ile meşgul olmuşlar, eser telifi ile fazla ilgilenmemişlerdir. İçlerinde herhangi bir eseri olan çok az hanım vardır. Bu eserler de, onların adına talebeleri tarafından hazırlanan *cüz* ve *meşyaha* türü kitaplardır. Bilindiği gibi, muhaddislerin, “hocalarının rivâyeti olan hadisleri ve onların hocalarını ihtiva eden kitaplar hazırlama” âdeti vardır. Bazı hadisçiler, hanım hocaları için de, bu şekilde eserler hazırlamıştır. Sonra, onlara okumak suretiyle, bu cüzlerin ve meşyahaların rivâyeti için, kendilerinden icâzet almışlardır. Kadınlar, daha çok, hadis kitaplarının âlf isnatlarını elde edip, onları talebelerine okutma ve icâzet verme işine önem vermişlerdir. Bu yüzden, eser müellifi olan yüzlerce muhaddis arasında, hanım isimlerine nadiren rastladığımızı özellikle belirtmek isteriz.

Sonuç

Kadınlar, sahâbe neslinden itibaren, Hz. Peygamber’in hadislerinin muhafazası ve neşri hususunda, erkeklerle birlikte önemli bir rol üstlenmişlerdir. Sahâbe ve tâbiîn nesillerinden, sayıları azımsanmayacak ölçüde kadın râvî bulunmaktadır. Üstelik bunların bir kısmı, Tefsir, Hadis ve Fıkıh gibi dinî ilimlerde büyük âlimlerdir. Bu ilimlerle ilgili meselelerde, kendilerine müracaat edilmekte ve söyledikleri kabul edilmektedir.

Hicrî ilk asırda, sahâbe ve tâbiîn neslinden bir çok hanım, hadisleri rivâyet ederek, yazarak-yazdırarak, kendilerine sorulan hususlara cevap vererek, yanlış bilinen ve aktarılan hususları düzelterek, Peygamber’in (a.s.) sünnetinin sonraki nesillere intikâlinde, erkeklerle birlikte üzerlerine düşen görevi yerine getirmeye çalışmışlardır. Onların büyük çoğunluğu, hadis rivâyetinde sika/güvenilir kişiler olarak kabul edilmektedir. Çok azı, kendilerinden sadece bir kişi rivâyet ettiği için, “kim olduğu bilinmiyor” şeklinde bir tenkide maruz kalmıştır.

Hicrî ikinci asrın ortalarından itibaren, muhtelif şehirlerdeki âlimler tarafından, telif çalışmalarının yapıldığı bilinmektedir. Bu çalışmaların neticesinde, rivâyetlerin büyük çoğunluğu kitaplarda toplanmıştır. Hadislerin tasnif ve değerlendirme çalışmalarının, üçüncü asrın sonuna kadar sürdüğü

¹⁰³ Fâtıma bint Muhammed (539/1144), Zeyneb bint Abdîrahmân (615/1218) ve Âişe bint Muhammed b. Abdilhâdîf (816/1413) de, dönemlerinde, Buhârî'nin *Sahîh*'ini rivâyet etmekle meşhurdurlar. İbn Nukta, s. 498, 501; Fâsî, II, 381.

¹⁰⁴ Bazı örnekler için bkz. Fâsî, II, 359, 371, 380; Sıddîkî, s. 136.

kabul edilir. Bu dönemde, hadis ile iştigâl eden kadın sayısı, bir hayli düşüktür ve içlerinde kitap telif eden kimse yoktur. Üçüncü asrın meşhur muhaddislerinin, hanım hocalardan çok az rivâyet etmiş olması, kanaatimizce buna bağlanabilir. Her nedense, kadınların, telif-tasnif döneminde, hadis çalışmalarına pek fazla katılmadıkları anlaşılmaktadır.

Dördüncü hicrî asırdan itibaren, hadislerin rivâyetiyle birlikte, hadis kitaplarının ve cüzlerinin rivâyet edilmeye başlaması, hanımların tekrar Hadis ilmine rağbet etmelerine sebep olmuştur. Bu rağbet, sonraki asırlarda artarak devam etmiş ve hadis ile iştigâl eden hanım sayısı yükselmiştir. Bu durum, onuncu asra kadar sürmüş, daha sonra sayı tekrar düşmeye başlamıştır. Günümüzde, hanımların Hadis ilmiyle ilgisi, bildiğimiz kadarıyla, daha çok akademik çalışma yapma şeklindedir. Sayıları da, her zaman olduğu gibi, erkeklere oranla oldukça azdır.

Bu makalemizde ulaştığımız başlıca sonuç; kadınların, özellikle hicrî beşinci-onuncu asırlar arasında, Hadis ilmine çok ilgi göstermiş olmaları hususudur. Onların bu dönemdeki hizmetlerini; “hadis ve hadise dair eserlerin rivâyeti”, “talebe veya hoca olarak eğitim-öğretim faâliyetinde bulunma” ve “eser telifi” başlıkları altında incelemeye çalıştık. Bu dönemdeki hanım muhaddisler hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmak istiyoruz.

Hanım muhaddislerin büyük çoğunluğu, Hadis ilmiyle meşhur olan âilelere mensuptur. Muhaddisler, eşlerini, kızlarını ve diğer kadın akrabalarını, bu ilme teşvik etmişlerdir. Seyahatlerinde, onları yanlarında götürerek, âlimlerin derslerini dinlemelerini ve onlardan icâzet almalarını sağlamışlardır. Hattâ, âlf isnada sahip olmalarını temin için, daha küçük çocuk iken, muhaddislerin derslerine götürerek, semâ yoluyla okunan kitabın rivâyet hakkını aldırılmışlardır. Dolayısıyla, hanım muhaddisler bu yönlerden şanslı sayılabilirler.

Muhaddisler, kitaplara âlf isnatla sahip olmayı gerçekten çok isterler. Temyiz çağından önceki semâyı dikkate almadığını söyleyenler olsa da, çocukların küçük yaşlardan itibaren âlf isnat temini için, hadis derslerinde bulundurulması âdeti yaygındır. Küçük yaşlarda hadis kitaplarının okunduğu derslerde hazır bulunan kız çocuklarının isimleri semâ kayıtlarına geçer. Bunlardan uzun ömürlü olanlar, daha sonra, bu kitapları âlf isnatları ile rivâyet ettikleri için, muhaddisler onlardan semâ veya icâzet yoluyla o eserlerin rivâyet hakkını almaya çalışmışlardır.

Kadın muhaddislerin bir çoğunun uzun ömürlü olması dikkat çekicidir. Belki de muhaddisler, âlf isnada büyük önem verdikleri için, uzun ömürlü olan hanım hocalardan semâ etmeye veya icâzet almaya çalıştıkları için, kaynaklarda onların adları zikredilmiştir. Yaşlı insanların zihin fonksiyonlarında genellikle zayıflama görüldüğü bilinir. Ancak uzun ömürlü hanım muhaddislerden, bu duruma düştüğü bildirilenlerin sayısı, genele nispetle oldukça azdır. Muhaddisler, uzun ömürlü hanım hocalardan, semâ veya icâzet yoluyla, hadis kitaplarının rivâyet hakkını almak için, âdeta yarış etmekte ve bununla övünmektedirler.

Bu asırlarda, eğitim-öğretimde yaygın olarak icâzet yöntemi kullanılmaktadır. Kadın talebe ve hocalar için, bu yöntemin daha çok kullanılacağı açıktır. Muhaddisler, henüz çocuk yaşta veya tahsil çağında olan kızlarına, dönemin meşhur âlimlerinden icâzet alırlar. Aynı şekilde, meşhur muhaddislerin de, kendilerinden icâzet aldıkları birçok hanım hocaları vardır. Derste hazır bulunup, okunan kitabın rivâyet hakkını semâ yoluyla almak, elbette daha üstün bir yöntemdir. Ancak bu, her zaman mümkün olmaz. O zaman, eserin rivâyet hakkına sahip olan muhaddis, talebelerine bu hakkı yazılı bir izinle devredebilir. İki tarafın da ehil olması şartıyla icâzet yöntemi, ilim alış-verişini kolaylaştırması açısından faydalıdır. Kanaatimizce muhaddisler, kitaplardan “müelliflerine ulaşan bir isnatla istifade etme”nin gerekliliğine inandıkları için, icâzet yöntemine çokça baş vurmamak zorunda kalmışlardır.

Bugünkü eğitim-öğretim yöntemleri açısından baktığımızda, “henüz okunamıyacak yaşta olmayan çocukların hadis derslerine getirilmesi, ileri derecede yaşlı insanların hadis kitaplarını talebelerine rivâyet etmesi ve icâzet yönteminin geniş bir şekilde kullanılması” gibi hususların, bir çok yönden tenkide açık olduğunu söyleyebiliriz. Ama, bunların, birkaç asır boyunca hadisçiler tarafından kullanıldığı ve bir ölçüde ilmi canlılığı sağladığı da bir gerçektir. Öyle ki, arkadaş olan muhaddisler, memleketlerinde bulunan hadis hocalarından icâzet alarak, birbirlerine gönderme hususunda anlaşıyorlardı. Beldelerindeki muhaddislerle ilgili malumatı yazarak arkadaşlarına gönderme âdeti, hadisçiler arasında oldukça yaygındı. Böylece, özellikle biyografik malumat konusunda, muhaddisler arasında güçlü bir bilgi akışı sağlanmış oluyordu.

Kadınların, talebe veya hoca olarak, hadis eğitim-öğretimi faaliyetinde önemli bir rol üstlendiğini görmekteyiz. Bir müddet, değişik hocaların derslerini dinleyerek veya icâzet alarak, hadis tahsilini tamamladıktan sonra, sahip oldukları birikimi talebelerine aktarmışlardır. Hadis ilminin değişik branşlarındaki birçok kitap; evlerde, câmilerde, ribâtlarda yapılan derslerde, hanım muhaddisler tarafından okunmuş ve okutulmuştur. Önemli hadis kitaplarını rivâyet eden onlarca hanım muhaddis vardır. Birçok meşhur muhaddis, derslerine devam ederek, onlardan bu eserlerin rivâyet hakkını almıştır. Hadisçilerin, talebe veya hoca olarak birbirlerinden karşılıklı istifade etmeleri, ömür boyu sürer. Zira herkes, sahip olduğu bilgiyi başkasına aktarır.

Kadınların, hadis kitaplarının sonraki nesillere asıllarına uygun şekilde nakledilmesinde büyük hizmetleri olmuştur. Hocalarından semâ veya icâzet yoluyla devrildikleri sağlam nüshaları, yine aynı yollarla talebelerine aktarmışlardır. Böylece hanım muhaddisler, kültür mirasımızın naklinde önemli bir görev ifâ etmiş olmaktadır. Ancak onlar, eser telifi işiyle fazla ilgilenmemişlerdir. Sadece, bir çoğu talebeleri tarafından derlenmiş olan, sahip oldukları rivâyetlerin ve hocalarının söz konusu edildiği *cüz* ve *mu‘cem-meşyaha* türü çalışmaları vardır.

Netice olarak, kadınların Hadis ilmine yaptıkları en büyük katkıyı; “ilk üç asırda hadisleri, sonraki asırlarda ise hadise dair eserleri rivâyet etmek, bunun için talebelerine hadis okutup icâzet vermek” şeklinde olduğunu söylememiz, doğru bir tespit olacaktır.

Ek: Kadın muhaddislerin cüz, mu'cem- meşyaha türü eserleri

Bîbâ (Bîbî) bint Abdissamed (477/1084), İbn Ebi Şüreyh (Abdurrahmân b. Ahmed)'in rivâyetlerini ihtiva eden cüzü ondan rivâyet etmiştir. Daha sonra bu cüz, *Cüz'ü Bîbâ(Bîbî)* diye meşhur olmuştur. Çünkü birçok muhaddis, onu Bîbâ'dan rivâyet etmektedir.¹⁰⁵ Ebû Abdillah İbn Bâkûye, Ebû Ali ed-Dekkâk'ın kızı Fâtıma için bir *Fevâid* tahriç etmiştir.¹⁰⁶ "İbnü'l-Ahdar" diye bilinen Abdülazîz b. Mahmûd, Şühde bint Ahmed (574/1178)'in hocaları için bir *Meşya* hazırlamıştır.¹⁰⁷ Meşhur muhaddis Silefî (576/1180)'nin, içlerinde Lâmi'a bint Sa'îd'in de bulunduğu bir grup hocasından naklettiği rivâyetleri ihtiva eden bir cüzü vardır. Bu cüz, bazen *Cüz'ü Lâmi'a ve Men Meahâ* şeklinde zikredilir.¹⁰⁸

İsbehân'ın müsnidesi, Affe bint Ahmed el-Fârkâniyye (606/1209)'nin *Meşyaha*'sı vardır.¹⁰⁹ Münzirî, hocası Ebû'l-Hasen el-Makdisî'nin (611/1214) kız kardeşi Hatîce (618/1221) için, ona icâzet veren bir grup hocasının rivâyetlerden oluşan bir cüz hazırlamış, sonra bu cüzü kendisinden semâ etmek suretiyle rivâyet etmiştir.¹¹⁰ Şam'ın müsnidesi, uzun ömürlü, talebeye rivâyetten hiç usanmayan Kerîme bint Abdivehhâb (641/1243)'ın âlf isnatlı hadislerinin toplandığı '*Avâlî*'si vardır. Zekiyyüddîn el-Birzâlî'nin onun için hazırladığı sekiz cüzlük *Meşyaha*'sını Zehebî semâ etmiştir.¹¹¹ Âlf isnat bakımından zamanının tek kişisi olan Bağdat'lı 'Acîbe bint Ebî Bekr Muhammed (647/1249) için on cüzlük bir *Meşyaha* hazırlanmıştır.¹¹² Ebû Bekr b. Eyyûb'un kızı Mü'nise Hatun (693/1294)'un hocalarından icâzet yoluyla rivâyet ettiği hadislerden, senetlerinde yedi ve sekiz râvî bulunanları, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. ez-Zâhirî tahriç etmiştir. Mü'nise Hatun, bu kitabı h. 692 yılının Ramazan ayında Kâhire'de Zümrüd sarayındaki evinde rivâyet etmiştir.¹¹³

Takıyyüddîn İbn 'Arrâm (Muhammed b. Ahmed), hanım muhaddislerden Vecîhe bint Ali el-İskenderâniyye'nin (732/1332) hocaları için bir *Meşyaha* hazırlamıştır. İbn 'Arrâm'dan önce, İbn Râfi' de, bu Vecîhe için bir *Meşyaha* yazmıştır.¹¹⁴ Zeyneb bint Yahyâ (735/1334)'nin *Meşyaha*'sı

¹⁰⁵ Zehebî, *Nübelâ*, XVIII, 403-404; İbn Hacer, *Müessis*, I, 119, 272; II, 152. Bu cüz, Kuveyt'te 1406'da basılmıştır.

¹⁰⁶ Sarîfî'nî, s. 459.

¹⁰⁷ İbn Hacer, *Müessis*, I, 144; Kettânî, *Fihris*, II, 655. Zehebî, bunu semâ etmiştir. *Nübelâ*, XX, 542.

¹⁰⁸ İbn Hacer, *Müessis*, II, 20.

¹⁰⁹ İbn Hacer, *Müessis*, I, 347. 'Affe için bkz. Zehebî, *Nübelâ*, XXI, 481-483.

¹¹⁰ Meşhûr b. Hasen, s. 40.

¹¹¹ Zehebî, *Nübelâ*, XXIII, 92-93; İbn Hacer, *Müessis*, II, 418.

¹¹² Zehebî, *Nübelâ*, XXIII, 232-233; Kettânî, *Fihris*, II, 653.

¹¹³ Fâsî, II, 395. İbn Hacer, *Sümâniyyât Mü'nise Hâtûn ve Mâ Meahâ* adıyla zikreder. *Müessis*, II, 495, 553.

¹¹⁴ İbn Hacer, *Müessis*, II, 492, 639; Kettânî, *Fihris*, II, 654.

vardır.¹¹⁵ Âişe bint Muhammed el-Harrâniyye (736/1335)'nin *Meşyaha'sı* vardır.¹¹⁶ Alemüddîn el-Birzâlî (el-Kâsım b. Muhammed), hocası Zeyneb bint el-Kemâl (740/1339)'in rivâyetlerinden muvâfakât şeklindeki isnatlarla nakledilenleri tahric etmiştir. Bu çalışma, *Muvâfakâtü Zeyneb bint el-Kemâl* şeklinde meşhur olup, rivâyet edilmiştir.¹¹⁷ Muhammed b. Yahyâ ise, iki büyük cüz hacminde bu Zeyneb'in *Meşyaha'sını* hazırlamıştır.¹¹⁸ Fâtıma bint el-'İzz İbrâhîm (747/1346)'in bir talebesi tarafından hazırlanan *Meşyaha'sı* vardır.¹¹⁹ Zeynep bint İsmâîl'in (750/1349) de bir *Meşyaha'sı* vardır.¹²⁰ er-Reşîd el-'Attâr (Yahyâ b. Ali), Emetullah (Meryem) bint Ebi'l-Kâsım Abdirrahmân (758/1357)'in hocalarından icâzet yoluyla rivâyet ettiği hadisleri bir cüzde toplamıştır. Bu cüz, *Meşyahatü Emetullah* ismiyle de zikredilir.¹²¹

Halîl b. Muhammed, Sittü'l-Kudât bint Abdilvehhâb (801/1398)'in hocalarından rivâyet ettiği hadislerden *kırk hadis* ve Sittü'l-Küll bint ez-Zeyn Ahmed (803/1400)'in hadislerinden bir cüz oluşturmuştur.¹²² İbn Hacer, hocalarından Meryem bint Ahmed (805/1402)'in hocaları ve onlardan naklettiği rivâyetler için bir *Mu'cem* telif etmiştir. O, *el-Meşyahatü'l-Bâsime li'l-Kıbâbî ve Fâtıma* adlı eserinde ise, hocalarından Abdurrahmân b. Ömer el-Kıbâbî (838/1434) ile Fâtıma bint Halîl'in (838/1434) hocalarını ve onlardan aldıkları rivâyetleri işlemiştir.¹²³ Seyyide bint Mûsâ el-Mârâniyye'nin iki cüzlük bir *Meşyaha'sı* vardır.¹²⁴ Esmâ bint Ahmed'in bazı hocalarından naklettiği rivâyetler bir araya toplanmıştır.¹²⁵ Âişe bint Muhammed b. Abdilhâdî (816/1413)'nin *Meşyaha'sı* vardır.¹²⁶ Halîl b. Ahmed, Sittü'l-Ehl (Hasene) bint et-Taberî'nin hocaları için bir *Meşyaha*

¹¹⁵ İbn Hacer, *Müessis*, I, 493; Kettânî, *Fihris*, II, 654.

¹¹⁶ İbn Hacer, *Müessis*, II, 347; Kettânî, *Fihris*, II, 654.

¹¹⁷ İbn Hacer, *Müessis*, I, 237, 566, 588; II, 232, 270, 322, 347, 544. Bu cüzün, *Ehâdisü Muvâfakât 'Avâlî Binti'l-Kemâl* adıyla yazma nüshası için bkz. *el-Fihrisü's-Şâmil li't-Türâsi'l-Arabî ve'l-İslâmî* 'Amman, 1411/1991' I, 48.

¹¹⁸ İbn Hacer, *Müessis*, II, 347.

¹¹⁹ İbn Hacer, *Müessis*, II, 503; Kettânî, *Fihris*, II, 654.

¹²⁰ Kettânî, *Fihris*, II, 654.

¹²¹ İbn Hacer, *Müessis*, II, 71; Kettânî, *Fihris*, II, 653. Yirmi dört rivâyeti ihtiva eden cüz, Mecdî es-Seyyid'in tahkiki ile, *Müsnedü Emetillâh Meryem bint Abdirrahmân el-Hanbeliyye* adıyla basılmıştır. (Kâhire, 1409)

¹²² İbn Hacer, *Müessis*, I, 616, 617.

¹²³ Abdülmün'im, I, 494-497. Hem Kıbâbî hem de Fâtıma'nın hocası olanların sayısı 52, sadece Kıbâbî'nin hocası olanların sayısı 84, sadece Fâtıma'nın hocası olanların sayısı ise 30'dur.

¹²⁴ İbn Hacer, *Müessis*, II, 210; Kettânî, *Fihris*, II, 653.

¹²⁵ İbn Hacer, *Müessis*, II, 420.

¹²⁶ Kettânî, *Fihris*, II, 653.

hazırlamıştır.¹²⁷ en-Necm İbn Fehd, Zeynep bint Abdillâh (861/1457)'ın hocaları için *el-Fevâidü'l-Hâşimiyye* adında bir *Meşyaha* derlemiş, Zeynep bunu ve başka kitapları rivâyet etmiştir.¹²⁸ Esmâ bint el-Mihrânî (867/1462)'nin hocaları için iki âlim *Meşyaha* hazırlamıştır: el-Kutb el-Haydarî ve İbnü'l-Lebûdî. Haydarî, bu *Meşyaha'da* onun on sekiz hocasından naklettiği otuz hadisi toplamıştır. İbnü'l-Lebûdî, *Meşyaha'sını* bitirmeden bu hanım vefat etmiştir.¹²⁹

¹²⁷ Kettânî, *Fihris*, II, 655.

¹²⁸ Sehâvî, *ed-Davü'l-Lâmi'*, XII, 43, nr. 251; Kettânî, *Fihris*, II, 653.

¹²⁹ Sehâvî, *ed-Davü'l-Lâmi'*, XII, 6; Kettânî, *Fihris*, II, 652-653. Bu Esmâ bint el-Mihrânî'nin (el-Hemdânî?) *Sebeti* vardır. Kutbuddîn el-Haydarî (Muhammed b. Muhammed), ondan otuz hadis seçerek bir cüz oluşturmuştur. Bu çalışmanın, *Cüz' fihi selâsüne hadîsen muvâfakât ve ebdâl ve 'avâli min Sebeti Esmâ bint el-Hemdânî* adıyla yazma nüshasının bulunduğu bildirilmektedir. *el-Fihrisü's-Şâmil*, I, 468, 629.